

द्वारा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली
भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह,
एम.एड., द्वितीय वर्षको नेपा.शि. ५९८
पाठ्यांशको प्रयोजनका
लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

अनिता थापा

दर्ता क्रमाङ्क : ९-२-५०२-००२-२०१२

परीक्षा क्रमाङ्क : २४०००५२/२०७५

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग,
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस,
भरतपुर, चितवन
२०७९/सन् २०२३

प्रतिबद्धतापत्र

टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको यस शोधपत्रमा उपयोग र प्रयोग गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरू जेजसरी सम्पादन गरिएको भए पनि ती सबैलाई गर्भे टिप्पणीका आधारमा पुष्टि गरिएको छ । मैले प्रस्तुत गरेका सबै विषयवस्तुहरू मौलिक छन् र यस शोधपत्रमा कुनै पनि अंश प्रतिलिपिगत, प्रकाशित र शोधप्रयोजनस्वरूप उपाधि लिन कुनै पनि विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत गरिएको छैन भनी उद्घोष गर्दछु ।

मिति : २०७९/१०/२०

सन् : ०२/०३/२०२३

.....
अनिता थापा

शोधार्थी

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र छात्रा अनिता थापाले मेरा निर्देशनमा पूर्ण लगाव र परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको हो । विषयगत गहनतालाई महत्त्व दिई तयार पारिएको यस शोधपत्रबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु । शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली विभागको नयाँ प्रारूपअनुसार तयार पारिएको यो शोधपत्र एउटा नमुना शोधपत्रका रूपमा तयार भएको जस्तो मलाई लाग्दछ । अतः आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सप्तगण्डकी क्याम्पस, नेपाली विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७९/१२/१०

२४, मार्च, २०२३

.....
सरोज दवाडी
सहायक प्राध्यापक
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग
भरतपुर, चितवन

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ अध्ययनपत्र पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो । सर्वप्रथमतः प्रस्तुत उपन्यासका लेखक तथा शोधनायक मनोज थारू 'अज्ञात'प्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन प्रकट गर्न चाहन्छु, जसका कारण मैले आफ्नो शोधकार्यमा प्रस्तुत पुस्तकको माध्यमबाट अनुसन्धान कार्य गर्ने अवसर प्राप्त गरेकी छु ।

प्रस्तुत शोधको उपर्युक्त शोधशीर्षक छनोट तथा शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधको अवसर प्रदान गर्नुहुने सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस तथा यसअन्तर्गतको नेपाली भाषा शिक्षा विभागप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यस शोधकार्यको शीर्षक चयन एवम् अन्य सल्लाह, सुझाउ एवम् मार्गनिर्देशन गर्नुहुने नेपाली भाषा शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरुआमा विन्दु पौडेल (वस्ती) एवम् शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु सरोज दवाडीप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यस शोधकार्यमा यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध गराइदिने सप्तगण्डकी क्याम्पस पुस्तकालय र केन्द्रीय क्याम्पस (त्रि.वि.) पुस्तकालयप्रति धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

शोधलेखनका क्रममा हेमाङ्गराज अधिकारी, शान्तिप्रसाद ढकाल, माधवप्रसाद पौडेल, पारसमणि भण्डारी, सालिकराम भण्डारी, विन्दा अर्याल, कविता अधिकारी, बालकुमारी काफ्ले, कविता पाल, महेन्द्रसिंह धामी, रञ्जनाकुमारी प्याकुरेल, सुष्माकुमारी बराल आदिको पुस्तक तथा शोधलेखहरूको सहयोग लिइएकोले उहाँहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दै मेरो उज्ज्वल भविष्यको कामना गर्दै उच्च शिक्षाको विशिष्ट स्तरसम्म पुऱ्याउने पिता धनबहादुर थापा र ममतामयी माता सुकुमाया थापाप्रति म सधैं आभारी छु । मेरो उज्ज्वल भविष्यप्रति सधैं समर्पित भइरहने र हरेक कोणबाट हौसला प्रदान गर्ने मेरो जीवनसाथी ओमबहादुर थापाप्रति सदैव कृतज्ञ रहने छु । शोधपत्र तयारीका लागि निरन्तर सहयोग गरी समय मिलाइदिनुहुने मेरा आदरणीय ससुराबुबा/आमा ज्ञानेन्द्र थापा र सीता थापाज्यूप्रति विशेष आभारी छु । साथै सफलताको उचाइ चाहने नन्दनानी विमला थापा, बुहारी नानीहरू सावित्री थापा, दिपा थापा, प्यारो छोरा कयान थापालाई सम्झन चाहन्छु । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा सहयोग गर्ने मेरा प्रिय साथीहरू कुमारी, प्रतिमा, सपना, कविता एवम् टङ्कन कार्यमा सहयोग गर्नुहुने दाजु जीवन ढुङ्गानाप्रति विशेष कृतज्ञता आभार गर्दछु ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत शोधपत्रको उचित मूल्याङ्कनका लागि सप्तगण्डकी क्याम्पस, नेपाली भाषा शिक्षा विभागसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०७९/१०/२०

सन् : ०२/०३/२०२३

शोधार्थी

अनिता थापा

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपाली शिक्षा ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो । यस शोधपत्रको शीर्षक *टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्यहरू भौगोलिक आधारमा *टुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु र यस उपन्यासको पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य *टुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित भएकाले प्राथमिक सामग्रीको रूपमा मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *टुवरा* उपन्यासलाई नै मुख्य आधार बनाई त्यसभित्र प्रयोग गरिएका विभिन्न पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको स्वरूप र संरचनाका विभिन्न पक्षलाई अध्ययन विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनलाई निश्चित उद्देश्य प्राप्त र निष्कर्षमा पुऱ्याउन मूल रूपमा पुस्तकालयीय कार्य र आशिक रूपमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी तथ्यहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनको अध्ययनका क्रममा समाज भाषाविज्ञानको परिचय र सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि, भाषिक भेदहरूको क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासमा थारू समुदायको गरिबी, बिहानबेलुकाको छाक टार्न मालिकको खेतमा काम गर्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र टुहुरो भएकै कारण जीवन सङ्घर्षमा बितेको, नागरिकता बनाउन समस्या परेको, सबैबाट हेपिनु परेको छ । देशलाई परिवर्तन गर्नुपर्छ भनी जनयुद्धमा लागेको, शान्तिको सास फेर्न पाउँछौं कि भन्दाभन्दै *टुवरा*को जीवन अन्त्य भएको कथानक प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा भाषा चयन सरल, सहज रहे तापनि तराई क्षेत्रका थारू जातिको भाषा बुझ्न कठिन देखिन्छ, तर अष्टेरा शब्दहरूलाई अर्थ खुलाइएकाले सहज बनेको छ । उपन्यासमा पात्रहरू उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका छन् भने बढी मात्रामा निम्न वर्गका पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा वर्ग, लिङ्ग र शिक्षा आदिका दृष्टिले विभेदीकरण भएको समाजलाई देखाउन सफल देखिन्छ । शिक्षित वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषाको वाक्यगठन मिलेको, आदरयुक्त भाषिक अभिव्यक्ति पाइन्छ भने अशिक्षित वर्गका पात्रको भाषिक प्रयोगमा परम्परावादी सोच, गालीगलौजपूर्ण भाषा, रुखो तथा रूढीवादी विचार, ग्रामीण भाषिकाको प्रयोग पाइन्छ

। लिङ्गका आधारमा समेत उपन्यासमा पुरुष र महिला पात्रहरू रहेका छन् । पुरुष पात्रका तुलनामा महिला पात्र कम रहेका छन् र पुरुषको भाषिक प्रयोगमा धेरै भिन्नता नरहे तापनि शब्दभण्डारका तहमा र क्रियाको प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ । *टुवरा* उपन्यासमा समाजका सबै वर्ग, लिङ्ग, जातीय मिश्रण रहेकाले उपन्यासको भाषालाई समाजसापेक्ष बनाइएको छ । यो शोधकार्यमा समाजभाषिक अध्ययनका क्रममा शोधपत्रलाई विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षक र उपउपशीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरी छ अध्ययनमा विभाजन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरी यस शोधको उपादेयता प्रस्तुत गरिएको छ र अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्रीसूची र व्यक्तिवृत्त प्रस्तुत गरी शोधकार्यलाई समापन गरिएको छ ।

सङ्क्षिप्त रूपसूची

सङ्क्षिप्तरूप	पूर्णरूप
आइ.एस.बि.एन.	: इन्टरनेसनल स्ट्यान्डर्ड बुक नम्बर
उ.मा.वि.	: उच्च माध्यमिक विद्यालय
एम.एड.	: मास्टर्स अफ एजुकेसन
एस.एल.सी.	: स्कुल लिभिड सर्टिफिकेट
क्र.सं.	: क्रम सङ्ख्या
त्रि.वि.	: त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	: नम्बर
नेपा.शि.	: नेपाली शिक्षा
प्रा.लि.	: प्राइभेट लिमिटेड
पृ.	: पृष्ठ
पृपृ.	: पृष्ठहरू
संस्क.	: संस्करण

विषयसूची

मुखपृष्ठ	
प्रतिबद्धतापत्र	
शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र	
स्वीकृतिपत्र	
कृतज्ञताज्ञापन	
शोधसार	क
सङ्क्षिप्त रूपसूची	ग
विषयसूची	घ
तालिकासूची	छ
रेखाचित्र सूची	ज
चिन्हसूची	झ
अध्याय एक	
शोधपरिचय	१-३
अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
समस्याकथन	२
अध्ययनको औचित्य	२
उद्देश्यहरू	२
सीमाङ्कन	३
पारिभाषिक शब्दावली	३
सारांश	३
अध्याय दुई	
सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन	४-२३
सैद्धान्तिक पुनरावलोकन	४
प्रायोगिक पुनरावलोकन	६
अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग	१०

समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा	१०
समाज भाषाविज्ञानको परिचय	१२
समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र	१४
सारांश	२३

अध्याय तीन

शोधविधि र प्रक्रिया	२४-२७
अनुसन्धान ढाँचा	२४
नमुना छनोट प्रक्रिया	२४
सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया	२४
सामग्री सङ्कलनका साधन	२५
सामग्री सङ्कलन	२५
अवधारणात्मक ढाँचा	२६
नतिजा र छलफल	२६
शोधपत्रको रूपरेखा	२६
सारांश	२७

अध्याय चार

भौगोलिक आधारमा टुवरा उपन्यासको विश्लेषण	२८-३३
पृष्ठभूमि	२८
लेखक र उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय	२८
भौगोलिक आधारमा टुवरा उपन्यासको भाषिक अवस्था	३०
सारांश	३३

अध्याय पाँच

पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण	३४-५१
लैङ्गिक आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण	३४
पुरुष पात्रहरू	३४

महिला पात्रहरू	३७
वर्गगत पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति	३९
उच्च वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति	३९
मध्यम वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति	४१
निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक विश्लेषण	४२
शैक्षिक आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४५
शिक्षित पात्रहरू	४५
अशिक्षित पात्रहरू	४६
सारांश	४८

अध्याय छ

सारांश, निष्कर्ष र उपादेयता	१-५२
सारांश	४९
निष्कर्ष	५०
उपादेयता	५१
नीतिगत तह	५१
प्रयोगगत तह	५२
सन्दर्भ सामग्रीसूची	
व्यक्तिवृत्त	

तालिकासूची

तालिका सङ्ख्या	शीर्षक	पृष्ठ
१	: पात्रहरूको लिङ्गगत वर्गीकरण	३९
२	: पात्रहरूको वर्गगत वर्गीकरण	४५

चित्रसूची

चित्र सङ्ख्या	शीर्षक	पृष्ठ
१	: शोधपत्रको ढाँचा	२६

चिह्नसूची

चिह्न	अर्थ
;	अर्धविराम
,	अल्पविराम
“ ”	कसैको प्रत्यक्ष उक्तिको उद्धरण गर्दा
...	केही अंश छोडिएको
	पूर्णविराम
?	प्रश्नवाचक
-	योजक
/	विकल्प, पर्याय
‘ ’	विशेष जोड दिँदा
:	व्याख्या/सापेक्ष
—	बाट
( )	पेटे टिप्पणी दिँदा

अध्याय एक

शोधपरिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ । *टुवरा* (२०७९) उपन्यास मनोज थारू 'अज्ञात' (२०३९) द्वारा लेखिएको हो । उनका दुईवटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित छन्, जसमा पहिलो उपन्यास *टुकी* (२०७५) हो भने दोस्रो *टुवरा* (२०७९) हो । उनका अनेकौं लेख, रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर रूपमा पनि प्रकाशित छन् । पेसाले शिक्षक उनी उपन्यास लेखनका अतिरिक्त कथा लेखन, चित्रकारिता र पत्रकारितामा पनि क्रियाशील छन् ।

उपन्यासकार मनोज आफू स्वयम् थारू हुन् र उनले आफ्नै थारू समुदायको कथालाई चयन गरी *टुवरा* उपन्यासको कथानक बनाएका छन् । यसमा चितवनका थारूहरूको जीवनभोगाइलाई मार्मिक रूपमा उतारिएको छ । यो उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा थारू जातिको जीवनभोगाइलाई विषय बनाई तयार पारिएको छ । टुवरा, कोहिल्या र माहिला यी तीन पात्रको जीवन भोगाइलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नो घरबार केही नभएर मुखियाको जग्गामा गएर काम गर्नुपर्दा विभिन्न प्रकारका गाली खानुपर्ने, आफ्ना अभिभावकहरू कोही नभएर देशको परिचयपत्र नपाएको, टुवरा र माहिलाको मित्रता, टुवरा र कोहिल्याको प्रेमलाई देखाइएको छ । नारीमाथि हुने यौनअत्याचारलाई पनि समेटिएका छन् । टुवराजस्ता सोभासिधा मान्छेहरूले नै जेलको सजाय भोग्नुपर्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भाषा मानव समुदायको अत्यन्त आवश्यक वस्तु हो । भाषाको माध्यमबाट मानिसले सम्पूर्ण कार्यव्यवहार गरेको हुन्छ । समाज भाषाविज्ञानले भाषालाई समाजसँग जोडेर समाज र संस्कृतिका विभिन्न पक्षको अध्ययन गर्दछ । मानव उच्चारण अवयवद्वारा उच्चारित सार्थक ध्वनिले समाजमा पारेको असर अध्ययन गर्नु नै समाजभाषिक अध्ययन हो । भाषाको सामाजिक पक्षको सैद्धान्तिक तरिकाले गरिने अध्ययनलाई समाजभाषिक अध्ययन भनिन्छ । भाषाको सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको खोजी गर्ने तथा अन्तर्सम्बन्ध केलाउने भाषिक स्तर, विद्यार्थीको सामाजिक भाषाप्रतिको धारणा र समाजको स्तरानुकूल भाषाको

प्रयोग समाजभाषिक अध्ययन गरिन्छ। यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा *टुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

समस्याकथन

टुवरा उपन्यासमा थारू समाजमा प्रयोग हुने विभिन्न शब्दहरूको प्रयोग भएका छन्। उपन्यासमा समाजभाषिक समस्याहरू केकस्ता समस्या छन् भन्ने समस्या नै यस अध्ययनको मुख्य समस्या हो। यस उपन्यासमा समाजभाषिक दृष्टिकोणले केकस्ता प्रकारका भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ र यस उपन्यासका पात्रहरूको वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा केकस्तो भाषिक स्वरूपको प्रयोग गरेका छन् भन्ने कुरा प्रस्तुत शोधकार्यको प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ।

अध्ययनको औचित्य

प्रस्तुत शोधकार्यको मूल उद्देश्य समाजभाषिक आधारमा *टुवरा* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययनका साथै वर्ग र लिङ्गको आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ। थारू समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको *टुवरा* उपन्यास समाजभाषिक अध्ययनामा सम्बन्धित रहेको छ। शिक्षक, विद्यार्थी, समालोचक एवम् कुनै पनि साहित्यिक कृतिको समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषण गर्न चाहने अनुसन्धाताका लागि प्रस्तुत शोधकार्य महत्त्वपूर्ण हुनेछ। त्यसैले प्रस्तुत अनुसन्धानको महत्त्व र औचित्य स्वतः पुष्टि हुन्छ।

उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेर निम्नलिखित अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूका उत्तरको खोजीमा केन्द्रित रहेका छन् :

- (क) *टुवरा* उपन्यासको भौगोलिक आधारमा भाषिक अवस्था पत्ता लगाउनु,
- (ख) *टुवरा* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक स्थिति पहिल्याउनु।

सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *टुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। यस उपन्यासको भौगोलिक आधार र पात्रहरूले

प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाउनु यस शोधकार्यको मुख्य सीमा रहेको छ ।

पारिभाषिक शब्दावली

भाषिका	: एउटै भाषामा देखिने भिन्नभिन्न रूप
टुवरा	: टुहुरो, आमाबाबु नभएको, व्यक्तिको नाम
भाषा	: सामाजिक सम्पर्कको प्रमुख माध्यम
समाजभाषिक	: समाजको आधारमा भाषाको अध्ययन गर्ने
वर्ग	: कुनै जाति, पेसा, वर्ण, श्रेणी, स्तर, आकारप्रकार आदिको समूह ।

सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो अध्याय अध्ययनको पृष्ठभूमिमा लेखकको सङ्क्षिप्त परिचय, उनका कृतिहरूको विवरण र सामान्य रूपमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय पनि उल्लेख गरिएको छ । समस्याकथनमा टुवरा उपन्यासलाई समाजभाषिक पद्धतिका विभिन्न उपकरण र प्रक्रियाको प्रयोग गरी विश्लेषण गर्ने कुरा खुलाइएको छ । यसैगरी यस अध्यायमा अध्ययनको औचित्यअन्तर्गत यस कृतिको भौगोलिक आधारमा भाषिक अवस्था पत्ता लगाउनु र यस उपन्यासको पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको छ । यसका साथै नेपाली साहित्यअन्तर्गत आख्यान विधाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुनाले टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका दृष्टिले गरिने यो अध्ययन नितान्त नवीन र मौलिक हुने भएकाले शोधको औचित्य पुष्टि गरिएको छ । यस कृतिलाई अन्य पक्षबाट विश्लेषण नगरी समाजभाषिक आधारमा भाषाको अध्ययनका साथै लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको आधारमा मात्र सीमित रही कृतिको विश्लेषण गरिएको सीमाङ्कनमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत शोधपत्रको उपयोगिताअनुसार शोधको औचित्य र शोधले समेटेका कुराहरू सीमाङ्कन र अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश समावेश गरी पहिलो अध्यायलाई सम्पन्न गरिएको छ ।

अध्याय दुई सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन

सामान्य भाषामा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन भन्नाले कुनै पनि विषयमा केन्द्रित रहेर त्यसभन्दा पहिले केकस्ता कार्यहरू शोध तथा अनुसन्धान भएका छन भनी अध्ययन गर्नु हो भन्ने बुझिन्छ। यसरी अध्ययन गर्दा अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुका साथै व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न, समस्याहरू पत्ता लगाउन सहयोग पुग्दछ। अनुसन्धानको रूपमा समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रशस्तै भेटिन्छन् तैपनि नेपाली साहित्यका विभिन्न विधा, भाषा र कृतिमा आधारित रहेर समाजभाषिक अध्ययन कमै मात्रामा भएको पाइन्छ। *टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकको प्रस्तुत शोधसँग सम्बन्धित यसअघि गरिएका विभिन्न प्रकारका प्रायोगिक र सैद्धान्तिक पूर्वकार्यलाई दुई भागमा विभाजन गरी समीक्षाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* गर्ने समस्यामा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ। समाजभाषासँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा लिखित विभिन्न कृतिहरूको समीक्षालाई सैद्धान्तिक पुनरावलोकनको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अधिकारी (२०५६) द्वारा लिखित *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषाद्वैत, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण, भाषा योजना, नेपाली भाषाको मानकीकरण तथा आधुनिकीकरणको बारेमा उल्लेख गरेका छन्। लेखकले भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ भनी उल्लेख गरेका छन्। उनले सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो, यसले भाषाको प्रयोग पक्षमा जोड दिन्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानलाई विश्लेषण गरेका छन्। उक्त पूर्वकार्यको अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र भाषिक समुदायको बारेमा विश्लेषण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

भण्डारी (२०६७) द्वारा लेखिएको *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान* नामक पाठ्यपुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषिक भेद, भाषानीति र योजना, नेपालको भाषिक

स्थिति, सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषाशिक्षणको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस पुस्तकमा भाषा सामाजिक वस्तु भएकोले यसको वाक्प्रतीकहरू केवल भाषिक प्रतीकहरूले मानिसका आस्था, सामाजिक व्यवस्था र संस्कृतिको पनि प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ भनी चर्चा गरेका छन् । उक्त कृतिको अध्ययनले भाषाको परिचय र परिभाषाका साथै भाषा र समाजको बारेमा सैद्धान्तिक पर्याधार तयार पार्न अति महत्त्वपूर्ण सहयोग पुगेको छ ।

भण्डारी र अन्य (२०७३) द्वारा लिखित *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषिक भेद, भाषानीति र योजना, नेपालको भाषिक स्थिति, सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषा शिक्षणको बारेमा चर्चा गरिएको छ । सामाजिक दृष्टिले भाषाको अध्ययन गर्ने विधा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो । सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषायोजना, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको मिश्रित रूपको अध्ययन, विश्लेषण र व्याख्या गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ भनिएको छ । यस पुनरावलोकनले प्रस्तुत शोधकार्यमा समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा समग्र उपन्यासको भाषाको अध्ययन विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ढकाल (२०७४) द्वारा लिखित *प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकको अध्याय तीनमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषायोजना र भाषा शिक्षणमा सामाजिक भाषाविज्ञानको उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भहरूमा प्रयुक्त हुने भाषाको रूपमा रहने भाषाविज्ञान हो । जसमा परिवारको सामाजिक, आर्थिक स्तर, शिक्षादीक्षा आदिका कारणले पनि भाषामा भिन्नता आउँछ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त पुस्तकको अध्ययनबाट भाषिक समस्या समाधानका उपायका साथै समाजभाषिक अध्ययन गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ ।

पौडेल र धामी (२०७४) द्वारा लिखित *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, क्षेत्र, भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषा र समाज, भाषिक भेदहरू, भाषानीति, भाषायोजनाको बारेमा चर्चा गरिएको छ । भाषालाई प्रत्यक्ष रूपमा समाजका सन्दर्भसँग जोडेर त्यसको वैज्ञानिक अध्ययन गरिन्छ भने त्यसलाई नै सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक

भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो भनी उल्लेख गरेका छन् । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाजको व्यवहार र समाजमा भाषिक विविधताको अवस्थालाई सूक्ष्म रूपमा केलाउँछ, कस्तो भाषाको प्रयोग गरिएको छ भनी पहिचान गर्ने काम गर्छ, भाषालाई सिद्धान्तको रूपमा नहेरेर त्यसको प्रयोगिक पक्षको आधारमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानको व्याख्या गरेका छन् । उक्त पुस्तकको अध्ययनबाट भाषा, समाज र यसले के काम गर्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानको बारेमा सैद्धान्तिक व्याख्या गर्न प्रशस्त मात्रामा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

प्रायोगिक पुनरावलोकन

समाजभाषिक अध्ययनमा आधारित शोधकार्यहरूको समीक्षा गर्नु नै प्रायोगिक पुनरावलोकन हो । मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *टुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्ने भन्ने मूल समस्यामा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत शोधको शीर्षक एवम् उद्देश्यसँग सम्बन्धित यसअघि भएगरेका विभिन्न शोधार्थीहरूको शोधपत्रको समीक्षालाई प्रायोगिक पुनरावलोकनको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अर्याल (२०६९) द्वारा *बलामी भाषाको समाजभाषिक विश्लेषण* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा बलामी भाषामा पाइने समाज र संस्कृतिको प्रभावको विश्लेषण, बलामी भाषिक समुदायमा पाइने बहुभाषिकता र कोड छनोटका विविध अवस्थाको विश्लेषण गर्नु मुख्य उद्देश्य राखेर उक्त शोधलाई तयार गरिएको छ । नातागोतालाई प्रयोग हुने शब्द आफ्नै भाषा प्रयोग गरेर बलामी संस्कृतिलाई जीवित राख्नु, समुदायमा आफ्नै भाषी वक्त्यासँग कुराकानी गर्ने भएकाले यस समुदायमा आदरार्थी र सम्बोधनको विशेष शब्द प्रचलनमा नदेखिनु, शब्दचयन, शैली र विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणमा विभेद रहेको, उमेरको आधारमा भाषाहरू फरक रहेको जस्ता निष्कर्षहरू निकालिएको पाइन्छ । उक्त शोधको पुनरावलोकनले भाषाशैलीको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

सुवेदी (२०६९) द्वारा *भोक र भित्ता उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको विश्लेषण उच्च सामन्त वर्गीय पात्र र निम्न वर्गीय पात्रहरूबिच भाषिक भिन्नता रहेको, वर्गीय

भिन्नता रहेको, शैक्षिक दृष्टिले शिक्षित वर्गले प्रयोग गरेको भाषा स्तरीय र मानक रहेको तथा अशिक्षित वर्गले प्रयोग गरेको भाषा निम्नस्तरको रहेको, तत्कालीन ग्रामीण र सहरिया परिवेशमा व्याप्त वर्गीय असमानता र शोषणको चित्रण गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधको अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधको पात्रगत र भाषागत संरचना निर्माण गर्न तथा भाषाको सैद्धान्तिक विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

प्याकुरेल (२०७१) द्वारा *मुगलान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । *मुगलान* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोणले लेखिएको भट्टराईको पहिलो मौलिक उपन्यास हो । वर्गीय आधारमा पात्रहरू सबै निम्न वर्गीय पात्रहरूको प्रयोग छ, शिक्षित पात्रको भाषा र भाषाशैली मानक रूपको भाषा प्रयोग छ । वर्ग, उमेर, लिङ्ग र शिक्षाको आधारमा भाषिक विभेद प्ररपष्ट रूपमा रहेको, स्थानीय भाषाको परिवेशले प्रभाव पारेको निराशावादी दृष्टिकोण, करुण र त्रासद जनजीवनको चित्रण गरिनुका साथै ग्रामीण समाजको उखानटुक्काहरूको प्रयोगले भाषालाई मिठास थपेको अनि भाषा प्रयोगमा सरल शब्दहरू रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट भाषिक भेदको अध्ययन र भाषासम्बन्धी सिद्धान्त निर्माणको लागि निकै सहयोग पुगेको छ ।

बराल (२०७४) द्वारा *करोडौँ कस्तुरी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको पाइन्छ । उक्त उपन्यासमा ग्रामीण परिवेशमा हुर्केका बालबालिकाहरूको शिक्षाप्रतिको धारणा, भाषाशैली सरल, सहज भएका कारण स्थान र परिवेश पात्रअनुकूल रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । लैङ्गिक आधारमा स्पष्ट विभेद पाइनु, उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गमा भिन्नता, शिक्षित तथा अशिक्षित दुवै वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता, नेपाली ग्रामीण समाजको यथार्थ जनजीवनको चित्रण गरिएको जस्ता निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनले पात्रहरूको वर्गगत, लिङ्गगत आधारमा प्रयोग गरिने भाषिक प्रयोगको बारेमा जानकारी लिन मद्दत पुगेको छ ।

काफ्ले (२०७५) द्वारा *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा भाषिक सिद्धान्तका आधारमा *हारजित* कथाको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, कथाका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको उमेरगत, वर्गगत, लिङ्गगत, धार्मिक, शैक्षिक र पेसागत अवस्थाको आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता

लगाउनु, ग्रामीण परिवेशको बोलीचाली, रहनसहन बढी रहेको, धार्मिक कुरामा बढी विश्वास गर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ। उक्त शोधकार्य समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक रूपरेखा तयार पार्न उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको छ।

पाल (२०७५) द्वारा *मयुर टाइम्स उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार पारिएको पाइन्छ। उक्त शोधकार्यमा उपन्यासका पात्रहरूले वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाको आधारमा गरेको भाषिक स्वरूप पत्ता लगाउनु, पात्रहरूको परिचयात्मक वर्गीकरण गर्ने मुख्य उद्देश्य राखिएको छ। वर्गीय आधारमा मध्यम वर्गीय पात्रको बढी उपस्थिति रहेको, अशिक्षित पात्रभन्दा शिक्षित पात्रको उपस्थिति बढी रहेको, उच्च वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक स्थितिमा औपचारिकता, मानकता, क र उच्च आदरको प्रयोग भएको, पुरुष पात्रले कठोरता, महिला पात्रले कोमल र सरल भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ। यस उपन्यास भाषाशैलीको आधारमा सरल र सहज रहेको, पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा मातृबोलीको प्रभाव परेको निष्कर्ष निकालिएको छ। यस शोधको अध्ययनले प्रस्तुत शोधपत्रको पात्रगत र भाषागत संरचना निर्माण गर्न तथा भाषाको सैद्धान्तिक विश्लेषण गर्नको लागि सहयोग पुगेको छ।

शर्मा (२०७५) द्वारा *तादी किनारको गीत उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको पाइन्छ। यस उपन्यासमा सरल समुदायको आर्थिक अवस्था, परम्परा, दिनचर्या, बालविवाह र त्यसले पारेको असर, उच्च र निम्न वर्गका पात्रहरूमा तुलना, अशिक्षित वर्गको भाषिक प्रयोगमा परम्परावादी सोच, रूढीवादी विचार, ग्रामीण भाषाको प्रयोग हुनुका साथै लैङ्गिक रूपमा महिला र पुरुषको भाषिक प्रयोगमा भिन्नता नरहे तापनि शब्दभण्डारका तहमा क्रियाको प्रयोगमा भिन्नता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। यस शोधको अध्ययनबाट लैङ्गिक र शैक्षिक आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाका अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

अधिकारी (२०७८) द्वारा *कर्णाली ब्लुज उपन्यासको समाजभाषिक विश्लेषण* शीर्षकमा शोधकार्य गरिएको छ। यस उपन्यासमा पुरुष पात्रहरूको धेरै प्रयोग, लैङ्गिक रूपमा महिला र पुरुष पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता देखाइएको छ। मध्य र निम्न वर्गको तुलनामा उच्च वर्गका पात्रहरू कम रहेको र उनीहरूले बोलिने भाषामा भिन्नता रहेको स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ। उपन्यासमा सुदूर पहाड कालीकोट, सुर्खेत वरपरका

क्षेत्र सुदूर तराईको मटेरा, कटासे हुँदै नेपालगञ्जसम्मको भाषिक परिवेश पाइन्छ । पात्रहरू खेतीपाती, व्यापार, विभिन्न कार्यालयमा काम गर्ने, भरिया भई काम गरी जीवन निर्वाह गरेको, बढी मात्रामा स्थानीय भाषा प्रयोग भएको निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । यस शोधको अध्ययनबाट सैद्धान्तिक प्रारूप तयार गर्न तथा भाषिक प्रयोगको बारेमा व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पौडेल (२०७८) द्वारा *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक विश्लेषण* शीर्षकमा शोधकार्य तयार पारिएको छ । यस उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषा फरकफरक रहेको, पुरुष पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा र महिला पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा कठोरता र सरलता देखाइएको उपन्यासमा प्रयोग भएका टुक्काहरूले भाषालाई रोचक बनाएको, लेख्य चिन्हहरूको उपयुक्त ठाउँमा प्रयोग भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनले भाषाको वर्गगत र लिङ्गत आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति प्रस्तुत गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

शर्मा (२०७८) द्वारा *सइन उपन्यासको समाजभाषिक विश्लेषण* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । यस उपन्यासमा वर्गीय रूपमा उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरू देखाइएको छ । पात्रहरूको भाषिक स्थिति वर्गानुसार उच्चस्तर र निम्नस्तरको रहेको, प्रयोगगत आधारमा लैङ्गिक भिन्नता देखाइएको छ । उपन्यासमा द्वन्द्वग्रस्त नेपाली समाजको चित्रण, निराशावादी दृष्टिकोणयुक्त शोधकार्यले प्रस्तुत अध्ययन कार्यको शोधविधिको छनोट गर्न, सैद्धान्तिक र प्रायोगिक पुनरावलोकन गर्न, तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न तथा व्याख्या र विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा विभिन्न शोधार्थी तथा लेखकहरूले पहिले गरिसकिएका अध्ययन तथा कृतिका माध्यमबाट समाजका विभिन्न पक्षलाई समेटेर समाजभाषिक अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यस समाजभाषिक शीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न सामाजिक भाषासँग सम्बन्धित विषयहरूको अध्ययन गर्न पाएको छ । अहिलेसम्म *टुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन नगरिएकाले यस शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न आवश्यक ठानी उल्लिखित पूर्वकार्यहरूको सहयोग लिई *टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ ।

अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग

मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *दुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्ने क्रममा भाषासँग सम्बन्धित रहेर धेरैजसो साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन, अनुसन्धान भएको पाइन्छ। कुनै पनि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नुभन्दा पहिले गर्न लागिएको शीर्षक तथा अध्ययनको उद्देश्य तथा विषयसँग सम्बन्धित शोधअनुसन्धान, विभिन्न ग्रन्थ, पत्रिका पढेर तथा अध्ययन गरेर टिप्पणीमूलक समीक्षा गर्नु नै सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग हो। पूर्वकार्यको समीक्षाले अध्ययन, अनुसन्धानलाई उपलब्धिमूलक बनाउन शोधार्थी तथा अध्येतालाई आफूले गर्न लागेको शोध या अध्ययनको शीर्षक चयन गर्न, अध्ययन गर्ने क्रममा हुने त्रुटिहरू दोहोरिन नदिनुका साथै अन्य त्रुटिहरूबाट जोगिन, नयाँनयाँ एवम् कुरा पत्ता लगाउन, विश्लेषण गर्न सहयोग गर्नेछ।

समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा

सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो। सन् १९६० पछि प्राथमिक भाषाविज्ञानको अध्येताहरूले समाज भाषाविज्ञानको अध्ययनतर्फ रुचि राखे र सन् १९६०-७० को दशकमा सामाजिक भाषाविज्ञान स्वतन्त्र विषयका रूपमा विकसित हुन पुग्यो। फर्थले आफ्नो सिद्धान्त स्थितिको प्रसङ्गमा सामाजिक भाषाविज्ञानमा जस्तै मानिसको भाषिक व्यवहारका क्रियाकलापहरूलाई सामाजमा आधारित भएर हेर्नुपर्छ भन्दै भाषाको सामाजिक पक्षलाई महत्त्व दिएका छन्। फर्थको भाषालाई सामाजिक सन्दर्भमा हेर्ने दृष्टिकोणसँग ट्यालिडे, मिचेलजस्ता विद्वान्हरू सहमत (२०७२, पृ. २) हुन पुगेका छन्।

माथिको भनाइलाई हेर्दा प्रायोगिक भाषाविज्ञानले स्वतन्त्र विषयको रूपमा मान्यता प्राप्त गर्‍यो र यसैको अध्ययन र विकासका क्रममा सामाजिक भाषाविज्ञानको विकास भएको हो। यस्तै विद्वान्हरू ट्यालिडे, मिचेल आदिका अनुसार भाषालाई सामाजिक सन्दर्भमा हेर्नु नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो भनेर बुझ्न सकिन्छ। यसैगरी प्रायोगिक भाषाविज्ञानको बारेमा अर्का विद्वान् ढकालले आफ्नो भनाइलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरेका छन् :

सैद्धान्तिक जानकारीलाई पृष्ठभूमि बनाएर प्रयोग व्यवहारमा केन्द्रित हुने अध्ययन विश्लेषण प्रायोगिक हुन्छ। जुन भाषाको प्रयोग पक्षलाई ध्यानमा राखेर

भाषावैज्ञानिक अध्ययन गरिन्छ, त्यसलाई प्रायोगिक भाषाविज्ञान भनिन्छ। भाषाको आन्तरिक र बाह्य संरचना बुझ्न गरिने प्रयास सैद्धान्तिक भाषाविज्ञान हुन्छ भने त्यस भाषाले खास क्षेत्रमा कसरी काम भएको छ भनेर हेर्न थालियो भने प्रायोगिक हुन पुग्छ। प्रायोगिक क्षेत्रमा पर्ने कतिपय कुराहरू पनि सैद्धान्तिक हुन सक्छ। त्रुटि विश्लेषणको परिचय, महत्त्व, त्रुटिका कारक तत्वहरू, त्रुटि विश्लेषणका प्रक्रिया र त्रुटिको वर्गीकरणका आधारहरूसँग सम्बन्धित जानकारी सैद्धान्तिक हुन्छ। यसरी प्राप्त भएका जानकारीलाई दिमागमा राखी खास व्यक्ति वा समूहका अभिव्यक्तिमा देखापरेका त्रुटिलाई आवश्यकताअनुसार भिन्नभिन्न कोटि र उपकोटिमा वर्गीकरण गर्ने, तिनीहरूको वर्णन, व्याख्या र विश्लेषण गर्नेजस्ता कार्य गरी अभिव्यक्तकर्ताको कमजोरीका त्रुटि न्यूनीकरण र निराकरणका निमित्त अभ्यास निर्माण गर्ने र लक्षित समूहमा प्रयोग, उपयोग गर्ने कार्य शुद्ध प्रायोगिक प्रकृतिको ठहर्छ।

(२०७४, पृ. २)

माथिको भनाइलाई हेर्दा भाषाको प्रयोग पक्षलाई ध्यानमा राखेर भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्नु प्रायोगिक भाषाविज्ञान हो। यसमा भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक मान्यता र विधिहरूको माध्यमले भाषिक व्यवहारमा देखिएका समस्याहरूको प्रयोगपरक व्याख्या र विश्लेषण गर्ने गरिन्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। सामाजिक भाषाविज्ञानको बारेमा आफ्नो व्यवहारलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा अधिकारीले निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरेका छन् :

सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषालाई सामाजिक व्यवहार ठान्दछ। भाषाजनित सामाजिक समस्याहरूको अध्ययनका सिलसिलामा सामाजिक भाषाविज्ञानको जन्म भएको हो। भाषावैज्ञानिक अध्ययनको क्षेत्रमा सन् १९३० को दशकदेखि १९५० को दशकसम्म संरचनावादी र सन् १९६० को दशकमा रूपान्तरणवादी भाषावैज्ञानिक पद्धतिहरू प्रभावशाली रूपमा देखा परे। यिनले भाषाको संरचना पक्षको विस्तृत र गहन अध्ययन प्रस्तुत गरे तर यस्ता अध्ययनमा भाषाबाट उत्पन्न सामाजिक तथा शैक्षिक पछ्यौटेपनलाई बेवास्ता गरिएकाले समाजपरक अध्ययनलाई महत्त्व दिने भाषाविद् तथा समाजवैज्ञानिकहरू भाषाको संरचनापरक अध्ययनबाट असन्तुष्ट हुन थाले। फलस्वरूप सन् १९७० को दशकतिर भाषाको समाजपरक अध्ययनले महत्त्व पाउन थाल्यो। यसैक्रममा हाइम्सले चम्स्कीको भाषिक सामर्थ्यका विरुद्ध

सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्यको अध्ययनको महत्त्वलाई उजागर गरे । यसरी सामाजिक भाषाविज्ञानको इतिहास त्यति लामो छैन तर पनि विगत तीन दशकको छोटो समयमा नै यसले भाषाविज्ञानको विकसित शाखाका रूपमा आफ्नो स्पष्ट पहिचान बनाइसकेको छ । (२०६६, पृ. ४)

उपर्युक्तको भनाइलाई हेर्दा सामाजिक भाषाविज्ञानको प्रारम्भ र त्यसको बारेमा विभिन्न समयमा प्रादुर्भाव भएका रूप तथा पद्धतिहरूको बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ । यस्ता रूप तथा पद्धतिहरूमा संरचनावादी, रूपान्तरणवादी एवम् समाजपरक अध्ययन रहेका छन् । यसरी छोटो समयमा नै प्रायोगिक भाषाविज्ञानको विकसित शाखाको रूपमा सामाजिक भाषाविज्ञानले आफ्नो स्पष्ट पहिचान राख्न सकेको देखिन्छ ।

समाज भाषाविज्ञानको परिचय

भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । सामाजिक दृष्टिले भाषाको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानमा हुन्छ । समाज भाषाविज्ञानको बारेमा भण्डारी र अन्यले समाज भाषाविज्ञानको आफ्नो मत निम्नानुसार प्रस्तुत गरेका छन् :

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाको समाजपरक अध्ययन हो । समाजबिना भाषाको कुनै पनि किसिमको अध्ययन पूर्ण नहुने भएकाले भाषाको महत्त्व सामाजिक धरातलसम्म रहन्छ । भाषा मानव समुदायको अत्यन्त आवश्यक वस्तु भएकाले यसकै माध्यमबाट मानिसले आफ्ना सम्पूर्ण कार्यव्यवहार सञ्चालन गरेको हुन्छ । त्यसैले भाषालाई सामाजिक वस्तु भनिएको हो । समाजबिना भाषाको अस्तित्व नै रहँदैन भने समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास हुँदै जान्छ र समाजअनुसार भाषाको प्रयोग फरकफरक हुन्छ । यसरी सामाजिक दृष्टिले भाषाको अध्ययन गर्ने विधा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो । वस्तुतः भाषा सामाजिक सम्प्रेषण एवम् व्यवहारको महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी अध्ययन भएकाले यसले भाषाको प्रयोग पक्षलाई विशेष जोड दिन्छ । (२०६५, पृ. २)

यसरी सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाजको सम्बन्धदेखि लिएर भाषाको समाजसापेक्ष अध्ययन गर्छ । यसले भाषाको सामाजिक व्यवहार र समाजमा भाषिक विविधताको अवस्थालाई पनि सूक्ष्म रूपमा केलाउँछ । यसले कुन समाजमा कस्तो भाषाको

प्रयोग गरिएको छ, यसको पहिचान गर्ने कामसमेत गर्छ । पौडेल र धामी (२०७६) भन्छन् - “सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाजको सम्बन्धदेखि लिएर भाषाको समाजसापेक्ष अध्ययन गर्छ । यसले भाषालाई सिद्धान्तका रूपमा नहेरेर त्यसको प्रायोगिक पक्षका आधारमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्दछ । यसले समाजका विविध सन्दर्भसँग जोडिएर भाषाको स्तरीय रूपलाई सूक्ष्म अध्ययन गर्छ । यसरी यसले समाजका आधारमा भाषाको स्वरूपको अध्ययन गर्छ (पृ. ५) । प्रायोगिक भाषाविज्ञानका विभिन्न शाखाहरूमध्ये समाज भाषाविज्ञान एउटा नवीन शाखा हो । समाज भाषाविज्ञानको सम्बन्धमा अधिकारी (२०६५) भन्छन् - “सामाजिक दृष्टिले भाषाको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानमा हुन्छ । तसर्थ यस्तो अध्ययनमा भाषाको प्रयोगपरक अध्ययनमा जोड दिइन्छ । भाषा सामाजिक सम्प्रेषण एवम् व्यवहारको महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी अध्ययन भएकाले पनि समाजमा यसको केकस्ता सन्दर्भमा र कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन जरुरी हुन्छ” (पृ. ३) । माथिका भनाइहरूलाई हेर्दा समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन जरुरी हुन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषाको प्रयोगपक्षमा जोड दिने हुँदा यसको एकीकृत अध्ययन हुन्छ । यसले भाषातत्त्वहरूको अलगअलग वा सन्दर्भविहीनलाई महत्त्व नदिई भाषाप्रयोगको सन्दर्भ र कार्यमा ती तत्त्वहरूले पारेको प्रभावको वर्णनमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्दछ ।

सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषिक अध्ययनलाई सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ भन्ने धारणा राख्दै भाषाको सामाजिक कोणबाट व्याख्या, विश्लेषण र निष्कर्ष निकाल्ने भाषिक अध्ययन नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो । सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषा निरपेक्ष, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानवीकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको मिश्रित रूपको अध्ययन, विश्लेषण र व्याख्या गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ । भाषाको सामाजिक कार्य, समाजमा भाषिक प्रयोगको स्थिति, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदायको पहिचान, भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध आदिका बारेमा अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण शाखा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो । यसैले सामाजिक रहेका व्यक्तिको वर्गगत, लिङ्गगत, पेसागत, शैक्षिक, जातीय, आर्थिक, राजनैतिक आदि सामाजिक तत्त्वहरूसँग सम्बन्धित भाषाको अध्ययन समाज भाषाविज्ञान हुने गर्छ ।

समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

समाज भाषाविज्ञानभित्र भाषा र समाजलाई सँगसँगै अध्ययन गरिने भएकाले यसको क्षेत्र विस्तृत रहेको छ । यसले भाषालाई सामाजिक व्यवहार मान्दछ र त्यसको प्रयोग पक्ष तथा प्रयोक्ता पक्ष आदिको विविध आयामबाट पहिल्याउने काम गर्छ । समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रको बारेमा अधिकारीले निम्नानुसार व्याख्या गरेका छन् :

यस क्रममा समाजमा भाषिक समुदायहरूको पहिचान, भाषाबाट समाजको अपेक्षा (भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण/स्तरीकरण), एकअर्को भाषामा देखापर्ने प्रभाव, भाषिक भेद (स्थानीय, क्षेत्रीय, वर्गीय, जातीय, पेसागत) आदि समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूका बिचको सम्बन्ध (सम्पर्कभाषा, मातृभाषा, प्रभावशाली भाषा, अल्पसङ्ख्यकको भाषा, उच्च र निम्न वर्गीय भाषा, भाषाको अपसरण, भाषा अपक्षय) आदिको अध्ययन हुन्छ साथै भाषाहरूको प्रयोगको समाजभाषिक स्थिति (एकभाषिकता, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाद्वैत), भाषिक अभिवृत्ति, भाषाको विकासका लागि भाषानीति तथा भाषायोजनाका विषयमा पनि सामाजिक भाषाविज्ञानको चर्चा हुन्छ । (२०६६, पृ. ५)

माथि उल्लेख गरिएका भनाइअनुसार समाज भाषाविज्ञानको माध्यमबाट एकअर्को भाषामा देखापर्ने प्रभाव, भाषिक भेद, समाजभाषिक स्थिति, भाषानीति तथा भाषायोजनाको बारेमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । समाज भाषाविज्ञानलाई निम्नानुसार बुँदागतरु रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

भाषिक समुदाय : क्षेत्रगत रूपमा तथा सामाजिक एवम् वर्गीय रूपमा भिन्न-भिन्न भएर पनि एउटै भाषाको प्रयोग गर्ने वक्ताहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ । भाषिक समुदायलाई प्रस्ट पाउँ भण्डारी र पौड्यालले भनेका छन् :

सामाजिक, भौगोलिक, जागितग, लिङ्गगत आदि दृष्टिकोणमा भिन्न भए तापनि एउटै भाषा बोल्ने समुदायलाई भाषिक समुदायभित्र समेट्न सकिन्छ । एउटै किसिमका वाक्प्रतीकहरूको प्रयोग गर्ने र एउटै भाषाका माध्यमबाट व्यवहार सम्पन्न गर्ने भाषिक वक्ताहरूको समुदाय नै भाषिक समुदाय हो । साभा कोडहरूको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू एउटा

भाषिक समुदायभिन्न पर्दछन् । भाषिक समुदाय समान भाषिक ज्ञानका साथै जन्मसिद्ध अधिकार प्राप्त एकै किसिमको भाषा बोल्ने समूह हो । एउटा व्यक्ति धेरै भाषिक समुदायमा सहभागी बन्न सक्छ तर सदस्य बन्न सक्दैन । (२०७२, पृ. ८)

माथि उल्लेख गरिएको भनाइअनुसार एउटा भाषिक समुदायमा एकै किसिमको भाषा बोले पनि यस समुदायलाई विभिन्न समूह र उपसमूहमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ । एउटै भाषिक समुदाय र समाजका सदस्यहरूका विभिन्न किसिमका भाषा प्रयोग गर्ने तरिका हुन्छन् । बहुभाषिक वक्ता मातृभाषा वा पहिलो भाषिक समुदायको सदस्य हुन्छ भने ऊ अरू भाषिक समुदायमा सदस्य बन्न सक्छ भन्न सकिन्छ ।

भाषिक भेद : भाषा सामाजिक व्यवहारको महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । भाषा विभिन्न परिस्थितिमा विभिन्न प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने भएकाले यसका विभिन्न भेदहरू पाइन्छन् । मूलतः एउटै भाषामा प्रचलित विविध रूपलाई नै भाषिक भेद भनिन्छ । नेपाल बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक देश हो । यहाँ विभिन्न भाषाभाषी, धर्म, सम्प्रदाय, जातजाति, पेसाव्यवसाय गर्ने मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । विविध भौगोलिक स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको बोल्ने भाषामा पनि विविधता रहेको छ । भिन्न जातजातिका आआफ्नै भाषा भए तापनि नेपाली भाषालाई सम्पर्क भाषाको रूपमा राखिएको छ । भाषिक भेदको बारेमा भण्डारी र पौड्यालले आफ्नो धारणा निम्नानुसार प्रकट गरेका छन् :

एउटै भाषामा प्रचलित विविध रूपलाई नै भाषिक भेद भनिन्छ । एउटै भाषिक समाजका व्यक्तिहरूको भाषिक उच्चारण अर्थात् ध्वनि, वर्ण, शब्द, पदावली, वाक्य, उपवाक्य र अर्थमा भेद देखिनुलाई भाषिक भेद भनिन्छ । व्यक्तिभाषा, जातिभाषा, राजनैतिक भाषा, साहित्यिक भाषा, सामान्य भाषा, औपचारिक भाषा, अनौपचारिक भाषा, मानक भाषा, स्थानीय भाषा आदि भाषाका स्तरमा एउटै भाषाका विभिन्न पक्षहरू देखिन्छन् । यसैलाई भाषिक भेद भनिन्छ । कुनै पनि भाषामा वक्ता, श्रोता, सन्दर्भ, विषय, अवसर, क्षेत्र, समय आदि विविध आधारमा विभिन्न भाषिक भेदको निर्माण भएको हुन्छ । बोधगम्यता, स्थानीयताको प्रभाव, निश्चित भौगोलिक सीमा,

स्थानीय बोलीको प्रभाव, अनौपचारिक स्वभावजस्ता कुराहरू भाषिकामा भेटिन्छन् । (२०७३, पृ. २४)

माथिको भनाइलाई दृष्टिगत गर्दा भाषिक भेद भनेको भाषिक तत्त्वहरूमा हुने भेद हो भन्न सकिन्छ । यस्तो भेद कुनै पनि भाषिक समाजमा रहेका मानिसहरूमा रहेको हुन्छ । भाषा र समाज परिवर्तनशील हुन्छन् । यसरी परिवर्तन हुनुमा कुनै न कुनै कारणहरू रहेका हुन्छन् । समयगत र स्थानगत कारणले भाषामा गतिशीलता आउँछ । कुनै एक क्षेत्रमा बोलिने कुनै भाषा अर्को क्षेत्रमा बोलिने त्यही भाषाभन्दा भिन्न हुने गर्दछ । यसरी एउटै भाषामा देखिने भिन्नभिन्न रूप वा स्वरूपलाई भाषिक भेद भन्न सकिन्छ ।

भाषिक भेद विभिन्न कारणले देखापर्न सक्छ । “भौगोलिकता, भाषाद्वीपको स्थिति, समयसम्बन्धी अन्तराल, यातायातको कठिनाइ, चेतनाको स्तर, पारस्परिक बोधगम्यता, विषय, प्रसङ्ग र पेसागत विविधता, सञ्चार साधनको विकास, भाषिक इतिहास, जनसङ्ख्या, सामाजिकता, वैयक्तिकता, प्रयोजनपरकता आदि रहेका छन्” (भण्डारी र अन्य, २०७३, पृ. २५-२७) । यस भनाइहरूलाई हेर्दा कुनै पनि भाषामा पाइने क्षेत्रीय, जातीय, कालिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आदि भिन्नभिन्न रूप वा स्वरूपलाई नै भाषिक भेद भन्न सकिन्छ । भाषिक भेदलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

सामाजिक भेद : भाषा र समाजबिच अपरिहार्य सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विभिन्न स्थानमा बस्ने मानिसहरूले एउटै भाषा बोले पनि त्यसमा कुनै न कुनै भेद रहेको हुन्छ । यसरी एउटै भाषामा भेद आउनुमा त्यहाँको सामाजिक परिवेश र स्थानीयताले ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । यसरी भाषा प्रयोगको क्षेत्र समाज हुनु र समाजमा विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूको बसोबास हुने भएकाले भाषा र भाषिकाको प्रयोगमा विभिन्न प्रकारका भेदहरूको सिर्जना हुन जान्छ । भाषाको सामाजिक भेदलाई स्पष्ट पार्दै अधिकारीले भनेका छन् :

भाषाको सामाजिक भेदलाई सामाजिक भाषिका भेद पनि भनिन्छ । क्षेत्रीय भाषिकामा समतलीय विविधता पाइन्छ भने सामाजिक भाषिकामा तटीय विविधता पाइन्छ । क्षेत्रीय भेदमा भाषिक भेदको एउटै तह र दिशा हुन्छ भने सामाजिक भेदमा एउटै भेदभित्र पनि विभिन्न भेदहरू फेला पर्दछन् ।

तसर्थ सामाजिक भेदलाई क्षेत्रीय भेदभन्दा जटिल र बहुआयामिक मानिन्छ । क्षेत्रीय भाषका क्षेत्र वा स्थानका आधारमा मात्र विभेदित हुन्छ भने सामाजिक भाषिकाचाहिँ समाजका विभिन्न वर्ग, जातजाति, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, बसोबासको स्थिति, शक्ति आदिको आधारमा विभेदित हुन्छ । (२०५६, पृ. २२)

माथिको भनाइलाई हेर्दा भन्न सकिन्छ कि कुनै समाजमा बस्ने एउटै भाषिक समुदायका व्यक्तिहरूले बोल्ने फरकफरक भाषिक स्वरूपलाई नै भाषाको सामाजिक भेद भन्न सकिन्छ । यस्तो भेद त्यस भाषिक समुदायका विभिन्न वर्ग, जातजाति, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, बसोबासको स्थिति, शक्ति आदिको आधारमा निर्मित हुन्छन् र त्यसैअनुसार त्यहाँ बोलिने भाषामा विविधता देखिन्छ ।

प्रयोजनपरक भेद : भाषाको प्रयोग विभिन्न प्रयोजन र सन्दर्भमा गरिन्छ । प्रयोगका आधारमा देखिने भाषाको भेद नै प्रयोजनपरक भेद हो । नेपाली भाषामा प्रयोजनपरक भेद अर्थात् कृषि, व्यापार, खेलकुद, कानुन, विज्ञान, साहित्य आदि क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषालाई देखाउन सकिन्छ । यसलाई स्पष्ट पार्दै भण्डारी र अन्यले भनेका छन् :

साहित्यमा प्रयोग हुने भाषाअन्तर्गत सिर्जनात्मक साहित्यको भाषा कलात्मक र रागात्मक खालको हुन्छ भने समालोचनात्मक भाषा विश्लेषणात्मक खालको हुन्छ । भाषाको साहित्यिक रूपमा भाषिक विचलन, भावना र कल्पनाको तीव्रता, आलङ्कारिकता, काव्यात्मकता आदि विशेषतहरू पाइन्छन् भने कानुनको क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषामा पारिभाषिक शब्द, सामान्य भविष्यत्कालीन क्रियापद, वस्तुपरक शैली, आगन्तुक शब्दको बाहुल्य पाइन्छ । विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषामा प्राविधिक पारिभाषिक शब्द, कर्मवाच्य र भाववाच्यका क्रियापद, वस्तुगत र वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ । कृषि क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषामा कृषिसँग सम्बन्धित शब्दभण्डार तथा व्यापारिक क्षेत्रमा व्यवसायसँग सम्बन्धित शब्दभण्डारको प्रयोग पाइन्छ ।

उपलिखित भनाइलाई हेर्दा विषयगत आधारमा देखिने भाषाको भेदलाई प्रयोजनपरक भेद हो भन्न सकिन्छ । विज्ञान, कानून, सूचना, सञ्चार, प्रविधि, कृषि, स्वास्थ्य, साहित्य, शिक्षा आदि विभिन्न क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषामा हुने फरकलाई नै भाषाको प्रयोजनपरक भेद हो भन्न सकिन्छ ।

प्रसङ्गगत भेद : वक्ता र श्रोताबिचको सम्बन्धद्वारा भाषाको प्रसङ्गगत भेदलाई जान्न सकिन्छ । प्रसङ्गगत भेदमा आआफ्नो सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा आबद्ध अभिव्यक्तिहरू रहेका हुन्छन् । कुनै पनि वक्ताले विभिन्न प्रसङ्गमा भिन्नभिन्न किसिमले भाषाको प्रयोग गर्दछ । वक्ताले कुन अवस्थामा, कोसँग, कसरी, किन भाषाको प्रयोग गर्दछ भन्ने आधारमा छुट्याइने भाषिक भेद नै प्रसङ्गगत भेद हो । कुनै एउटा वस्तुलाई अवस्था, स्थान र प्रसङ्गअनुसार भिन्नभिन्न नामले बुझाइन्छ भने यो प्रसङ्गगत भेद हो । भण्डारी र पौड्यालले “कुनै पनि वक्ताले कुन अवस्थामा कोसँग, कसरी, किन भाषाको प्रयोग गर्दछ भन्ने आधारमा छुट्याइने भाषिक भेद नै प्रसङ्गगत भेद हो” (२०७३, पृ. ३७) । यस भनाइलाई हेर्दा कुनै पनि भाषाको प्रयोग कोसँग, कसरी र किन प्रयोग गर्दछन् भन्ने आधारमा वर्गीकरण गरिएको भाषिक भेद नै प्रसङ्गगत भेद हो भनेर बुझ्न सकिन्छ । यसैगरी प्रसङ्गअनुसार नाता, जातित्व, वर्गीयता आदिले यिनीहरू एकअर्काबाट प्रभावित हुन सक्छन् । जस्तै : मृत शरीरलाई लाश र शव भन्नु, चामललाई धार्मिक कार्यमा अक्षता, सिदा, भेटी भन्नु र अपशकुनका बेला अन्य नामले पुकार्नु, पैसालाई सन्दर्भअनुसार दक्षिणा र टिलो भन्नु, कपडालाई धरो, धजा, कात्रो भन्नु आदिलाई भाषाको प्रसङ्गगत भेद मानिन्छ ।

यसैले कुनै पनि व्यक्ति वृहत् सामाजिक परिवेशमा विभिन्न भूमिकामा रहन सक्छ । एउटै व्यक्ति पारिवारिक सम्बन्धमा वा पेसागत रूपमा रहँदा उसले प्रयोग गर्ने भाषामा भेद देखिन्छ । यसरी देश, काल, परिस्थितिअनुसार एउटै भाषामा देखिएको विविधता नै प्रसङ्गगत भेद हो ।

लैङ्गिक भेद : कुनै पनि भाषामा विभिन्न प्रकारका भेद रहेका हुन्छन् । समाजभाषिक अध्ययन गर्ने क्रममा लिङ्गगत आधारमा भाषा प्रयोगमा पनि भिन्नता देखिन्छ । भण्डारी र पौड्याल (२०७२) ले “ध्वन्यात्मक गुण, रङको विभेद

गर्ने क्षमता, शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता पाइन्छ” (पृ. १८) भनी लिङ्गको आधारमा भाषाको भेदको बारेमा व्याख्या गरेका छन् । लैङ्गिक भेदलाई निम्नानुसार दुई वर्गमा विभाजन गरी व्याख्या गर्न सकिन्छ :

महिला (स्त्रीलिङ्गी) भाषा : समाजमा लैङ्गिक आधारमा पनि विभेद रहेको हुन्छ । त्यस्तो विभेद भाषा प्रयोगमा पनि रहेको पाइन्छ । समाजमा एक रथका दुई पाङ्गाका रूपमा उपस्थित रहेका पुरुष र महिला (स्त्री) को भाषामा पनि फरकपन पाइन्छ । प्रकृतिले नै दुई वर्ग, महिला र पुरुष भनी छुट्याएका छन् । त्यसैले स्त्रीमा पुरुषभन्दा फलक खालको बोलीवचन दिएकी छिन् प्रकृतिले । महिला वा स्त्रीमा मिठासपूर्ण बोली, मृदुभाषी, नरम व्यवहार, कोमल हृदय, स्नेह र ममता हुन्छ । उनीहरूमा संसारलाई ढाक्न सक्ने क्षमता हुन्छ । घर, परिवारमा पनि स्त्री वा महिलाको बोली वा भाषामा कोमलता पाउन सकिन्छ । यिनीहरूको भाषामा बाबु, नानी, राजा, आएकी थिइन्, आउनुभयोजस्ता मिठासयुक्त, करुणायुक्त र सरल भाषाका शब्दहरूको प्रयोग हुन्छ ।

पुरुष (पुलिङ्गी) भाषा : भाषा प्रयोगकर्ताको आधारमा महिला र पुरुषको भाषा फरकफरक हुन्छ । महिलाहरू इकार लगाएर भाषाको प्रयोग गर्दछन् भने पुरुषको भाषामा ठाडोपन पाइन्छ । पुरुष पात्रहरूले रुखो, निरस, आदेशात्मक खालका भाषाहरूको प्रयोग गर्दछन् । जस्तै : घरपरिवारमा आफ्नो बच्चासँग बोल्दा - आइज, तँलाई, नाम तोकेर बोलाउने गर्दछन् । शिक्षाको प्रभाव परेको भए तापनि पुरुषत्वका कारण अथवा हेपाइका कारण पुरुषहरूको भाषाशैलीमा नरमपना पाउन कठिन हुन्छ । पुरुषहरूको भाषामा पुलिङ्गी शब्दको प्रयोग पाइन्छ । जस्तै : आएको थियो, बोलेका थियो, तँ यहाँ बस्, पढेका थिए इत्यादि ।

माथिका व्याख्याबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी भाषामा प्रचुर मात्रामा भेद रहेको हुन्छ ।

वर्गीय भेद : समाज अनेक विचार, धारणा र मूल्यमान्यताबाट अगाडि बढेको हुन्छ । समाजमा राम्रा, नराम्रा, ठिकैको, निम्न, मध्यम र उच्च विभिन्न खालका

व्यक्तिहरूको बसोबास हुन्छ । यस्तै विभिन्न जाति, धर्म र संस्कृतिले पनि समाजलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । आफ्नो पहुँच, शक्ति, सामर्थ्य, आर्थिक अवस्थाका कारण मानिसले आफ्नो परिचय स्थापित गरेका हुन्छन् । यसैले समाजमा विभिन्न प्रकारका वर्गीय भेद रहेका हुन्छन् । यसअन्तर्गत उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका मानिसहरूले बसोबास गरिरहेका हुन्छन् । विभिन्न वर्गका मानिसहरूको आआफ्नै प्रकारको विचार, सोच र व्यवहार हुने हुनाले उनीहरूले बोल्ने भाषामा पनि समानता नभएर विभेद देखापर्छ । सामाजिक भेदअन्तर्गत वर्गीय विभेदका बारेमा भण्डारी र पौड्याल (२०७२) ले “सामाजिक भेदको पहिचान विभिन्न कारणबाट पनि गर्न सकिन्छ । सामाजिक दूरी (आत्मीय र अनात्मीय), प्रतिष्ठाको क्रम (उच्च र निम्न), शिक्षा, धर्म, संस्कृति, जाति, उमेर, लिङ्ग, पेसा ओहोदा आदिका आधारमा समेत सामाजिक भेद पहिचान गर्न सकिन्छ” (पृ. ३४) भनेका छन् । यस भनाइलाई हेर्दा भाषाको वर्गीय विभेद भनेको समाजका सबै व्यक्ति समान जीवनस्तरका हुँदैनन् । कोही उच्च वर्गका, कोही मध्यम वर्गका र कोही निम्न वर्गका मानिसहरू रहेका हुन्छन् । उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषा पनि उनीहरूको स्तरअनुसार नै रहेको देखिन्छ । भाषाको वर्गीय भेदलाई पनि निम्नानुसार तीन वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

उच्च वर्गीय भाषा : उच्च वर्ग भन्नाले आर्थिक, शैक्षिक र अन्य दृष्टिले स्थापित मानिसहरूको वर्ग भन्ने बुझिन्छ । यिनीहरूको बोलीचाली, व्यवहार र रहनसहन मध्यम र निम्न वर्गको तुलनामा धेरै उच्चस्तरको हुन्छ । अधिकारी (२०५६) भन्छन् “नेपाली समाजको संरचनाअनुसार सम्भ्रान्त परिवारका व्यक्तिहरूलाई उच्च वर्गमा राखिएको पाइन्छ” (पृ. २६) भनेका छन् । उच्च वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा शिष्टता, स्तरीयताजस्ता विशेषता भेटाउन सकिन्छ । जस्तै : हजुर, आइस्योस्, गइस्योस्, पिताज्यू, दिज्यू, माताज्यू आदि । यसबाट बुझ्न सकिन्छ कि उच्च वर्गीय भाषामा शिष्टता, मर्यादा हुनाका साथै आफूभन्दा तल्लोस्तरका व्यक्तिहरूलाई हेपेर बोल्ने प्रवृत्ति रहेको समेत स्पष्ट देखिन्छ ।

मध्यम वर्गीय भाषा : समाजमा रहेको भाषिक एवम् सामाजिक भेदअन्तर्गत मध्यम वर्ग पनि एक वर्ग हो । यो वर्गले समाजमा अरूको काम गरी आएको रकमबाट

परिवार पालिरहेको हुन्छ । यस वर्गका मानिसहरूले सामान्य खालका भाषा बोल्ने गर्दछन् । यिनीहरू उच्च वर्गले आदेश गरेअनुसारका नम्र, रसिला, हजुर, बक्सियोस्, ज्यूजस्ता भाषाहरू बोल्दछन् । उच्च, मध्यम र निम्न आदरार्थी भाषाको प्रयोग मध्यम वर्गका मानिसहरूमा पाइन्छ । मध्यम वर्गीय भाषालाई स्पष्ट पाउँ प्याकुरेल (२०७१) भन्दछन् - “यिनीहरूले बोल्ने भाषा उच्च वर्ग र निम्न वर्गको भन्दा फरक हुन्छ । यिनीहरू आउनुहोस्, जानुहोस्, जानुभयो, आमा, बाजस्ता आदरार्थी र शिष्टाचारयुक्त भाषाको प्रयोग गर्दछन्” (पृ. २०) । यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ कि मध्यम वर्गका मानिसहरूले उच्च वर्ग र निम्न वर्गका मानिसहरूले भन्दा फरक प्रकारका भाषाशैली, व्यवहार र बोलीचालीको प्रयोग गर्दछन् ।

निम्न वर्गीय भाषा : निम्न वर्गीय मानिसहरूको भाषा पनि निम्न वर्गकै हुन्छ । उनीहरूले शिक्षा नपाएका कारण निम्नस्तरको आदरार्थी भाषाको प्रयोग गर्दछन् । उनीहरू अनौपचारिक स्थानीय भाषिका र स्तरीय भाषा बोल्न सक्दैनन् ।

उच्च र मध्यम वर्गका मानिसहरूको भन्दा फरक भाषा बोल्दछन् । उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाप्रयोगमा शिष्टता र औपचारिकता रहँदैनन् । उनीहरूको भाषामा टर्पोपना पाइन्छ, भने बोल्दा ठाडोपन पाइन्छ । निम्न वर्गीय भाषालाई स्पष्ट पाउँ भण्डारी र पौड्याल (२०७२) भन्दछन् - “सामान्य बोलचालमा प्रयोग हुने, सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त नगरेको भाषालाई निम्न वर्गको भाषा भनिन्छ । पारिवारिक वार्तालाप तथा अनौपचारिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषाको भेद निम्न भेद हो” (पृ. ४०) । यो भनाइलाई हेर्दा निम्न वर्गीय मानिसहरूको बोली पनि निम्नस्तरको र अमानक हुने देखिन्छ । उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा निराशा प्रकट हुनुका साथै अमानक, अनौपचारिक र प्रायः अशिष्ट हुन्छन् । जस्तै : तँ यता आइज, बा, बाउ, आमा, आमै, बा भात खान आऊ, के गर्दै छेस् ?, तैले के खाइस् ? आदि ।

यिनीहरूको भाषाले उनीहरू अशिक्षित व्यक्ति हुन् भनेर सजिलै बुझ्न सकिन्छ ।

शैक्षिक भेद : भाषिक भेद सिर्जना गर्ने प्रमुख कारण शिक्षा पनि एक महत्त्वपूर्ण आधार हो । शिक्षित र अशिक्षित वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा धेरै अन्तर पाइन्छ । शिक्षित वर्गले व्याकरणको ख्याल गर्ने हुनाले मानक तथा लेख्य भाषाको प्रयोग गर्ने गर्दछन् भने अशिक्षित वर्गमा व्याकरणको ज्ञान नहुनाले अमानक र कथ्य भाषाको

प्रयोग गर्दछन् । शैक्षिक आधारमा मानिसहरूलाई शिक्षित र अशिक्षित वर्ग गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

शिक्षित वर्ग : समाजमा रहेका उच्च तथा शिक्षित व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने शुद्ध, स्तरीय, सभ्य र मानक भाषा नै शिक्षित वर्गले बोल्ने भाषा हो । भण्डारी र पौड्याल (२०७२) ले “शिक्षित वर्गको उदाहरण म बजार जान्छु, तँ कहाँबाट आएकी होस्” (पृ. ३४) भनी उल्लेख गरेका छन् । शिक्षित वर्गले बोलेको भाषाको उच्चारणमा शुद्धता र प्रयोगमा स्तरीयता आदि विशेषता भल्किन्छ ।

अशिक्षित वर्ग : शिक्षाबाट वञ्चित भएका समाजका व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषा अशिक्षित भाषा हो । सामान्य बोलीचाली वा भाषाको कथ्य रूपसँग नजिक हुनाले उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषा अमानक, अशुद्ध र स्तरहीन हुने गर्दछ । भण्डारी र पौड्याल (२०७२) ले “अशिक्षित वर्गले बोल्ने भाषाको उदाहरणमा म बजार जान्छु, तँ कताडी आइस्, तँ आइजा, हामी घर जान्छम्” (पृ. ३४) भनेका छन् । यी उदाहरणहरूलाई दृष्टिगत गर्दा अशिक्षित वर्गलाई नयाँ शब्द, आगन्तुक शब्द, जटिल शब्दहरूको उच्चारण गर्न कठिन हुनाले भाषिक भेद सृजना हुने देखिन्छ ।

माथिका व्याख्याहरूबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि शिक्षित र अशिक्षित वर्गका मानिसहरूले भाषाबाट समाजमा भाषिक भेद निर्माण हुन्छ ।

सारांश

प्रस्तुत शोधकार्यको यस अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन प्रस्तुत गरिएको छ । जसअन्तर्गत प्रायोगिक पुनरावलोकनमा उद्देश्यअनुसारको भौगोलिक आधारमा वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक आधारमा निकालिएको निष्कर्षलाई दसवटा शोधसमीक्षाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । सैद्धान्तिक पुनरावलोकनअन्तर्गत पाँचवटा पुस्तकको आधारमा समाज भाषाविज्ञानको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । पूर्वकार्यको अवलोकनको अनुप्रयोगले शोधार्थीलाई शोधको शीर्षक चयन गर्न, समस्याको विशिष्टीकरण गर्न, शोधको उद्देश्य पहिल्याउन, सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि प्रदान गर्न, समस्याको चुरो पत्ता लगाउनुका साथै त्यस्ता समस्याहरूको समाधान गर्न तथा विभिन्न कुरामा फाइदा पुगेको कुरालाई विश्लेषण गरिएको छ भने समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

जसमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रका साथै भाषिक भेदहरूको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैगरी भाषाको वर्गगत आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ भने लिङ्गगत आधारमा महिला र पुरुष गरी भाषिक स्वरूपको सैद्धान्तिक अवधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ भने शैक्षिक आधारमा समेत सङ्क्षिप्त व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ र अन्त्यमा यस अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरी यस अध्यायलाई पूर्णता दिइएको छ ।

अध्याय तीन

शोधविधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत शोधकार्य *द्वारा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनमा आधारित रहेको हुनाले प्रस्तुत अध्ययनलाई वस्तुगत बनाउने क्रममा मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *द्वारा* उपन्यासलाई मुख्य स्रोतको रूपमा लिइएको छ । यसका साथै यसै उपन्याससँग सम्बन्धित लेख, रचना, शोधकार्य तथा पुस्तकहरूलाई शोध सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस शोधकार्यलाई पूर्ण गर्नका लागि मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई उपयोग गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सामग्री निर्माण, त्यसको पूर्व परीक्षण, परीक्षणको कार्यान्वयन, तथ्याङ्क सङ्कलन, सङ्कलित तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणजस्ता वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसर्थ अध्ययनलाई पूर्ण गर्नको लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधि, भाषासँग सम्बन्धित रहेका लेख, रचना, शोधकार्य तथा पुस्तकहरूको अध्ययनमा अवलम्बन गरिने प्रक्रियाहरूको विस्तृत विवरण निम्नानुसार रहेका छन् :

अनुसन्धान ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यको अनुसन्धानात्मक ढाँचा पुरा गर्न विभिन्न सामग्री सङ्कलनको स्रोतको रूपमा समाजभाषिक पुस्तकहरू, सम्बन्धित शीर्षकको शोधपत्रहरू र पुस्तकालय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरेर गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको उपयोग गरिएको छ ।

नमुना छनोट प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनलाई विश्वसनीय, तथ्यपरक र भरपर्दो बनाउनका लागि नमुना छनोट प्रक्रियालाई प्रयोगमा ल्याइएको छ । नमुना छनोटका सन्दर्भमा मनोज थारू 'अज्ञात'को *द्वारा* उपन्यासलाई समाजभाषिक अध्ययनका लागि नमुना छनोटका रूपमा लिइएको छ ।

सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन *द्वारा* उपन्यासको समाजभाषिक शीर्षकसँग केन्द्रित रहेर गरिएको छ । शोधविधिअन्तर्गत प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *द्वारा*

उपन्यास र त्यस उपन्याससँग सम्बन्धित भएर लेखिएका विभिन्न प्रतिवेदन, पुस्तक, लेख, रचना, समीक्षा, शोधकार्य आदिलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी गरिने हुँदा लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक आधारमा आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलनका साधन

प्रस्तुत अध्ययन *द्वारा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकमा केन्द्रित रहेर गरिएको छ । साधारण भाषामा शोधसँग सम्बद्ध विभिन्न सामग्रीहरूको खोज गरी सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई सामग्री सङ्कलन भनिन्छ । *द्वारा* उपन्यासलाई नै आधार मानी शोधसँग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना, पुस्तक आदिलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी शोधकार्य गरिने हुँदा लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाई निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ :

प्राथमिक स्रोत : समाजभाषिक अध्ययनका लागि मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *द्वारा* उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ, र यसै उपन्यासलाई प्रमुख आधार मानेर समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ ।

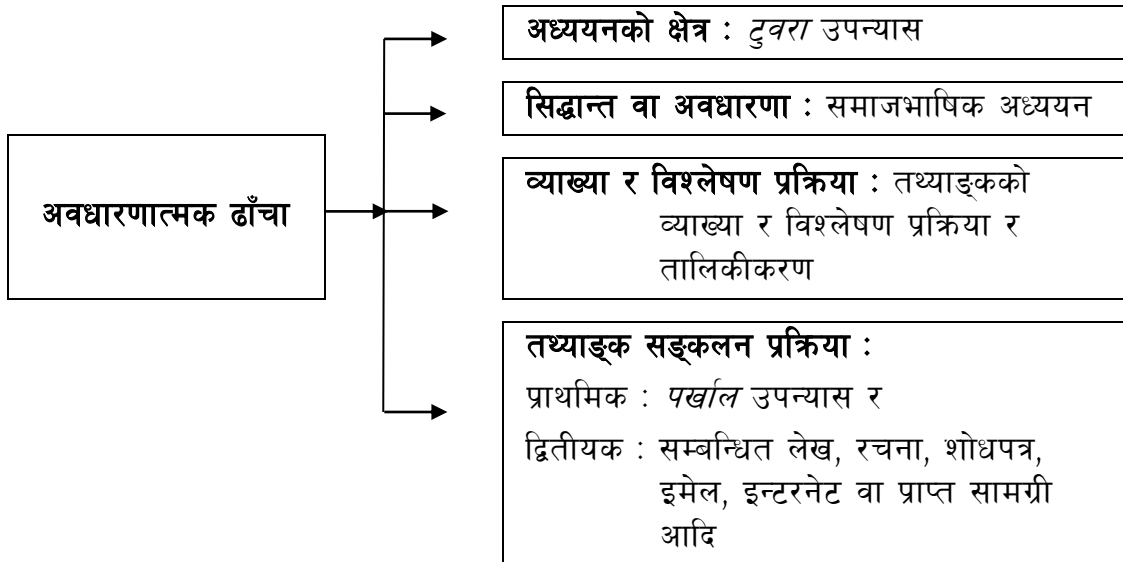
द्वितीयक स्रोत : प्रस्तुत शोध शीर्षकसँग सम्बन्धित रहेर गरिएका खोज, समीक्षा, अनुसन्धान, पाठ्यपुस्तक, पत्रपत्रिकालाई शोधपत्र, लेख, रचना आदिलाई द्वितीयक स्रोत मानेर अध्ययन गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधलाई पूर्ण गर्नका लागि अध्ययनविधिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी गरिने भएकाले लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यको अवधारणात्मक ढाँचा निम्नानुसारको रहेको छ :

चित्र १ : शोधपत्रको ढाँचा

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत शोधकार्य टुवरा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनमा आधारित रहने हुनाले मुख्य स्रोतको रूपमा मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित टुवरा उपन्यासलाई नै लिइएको छ, साथै अध्ययनलाई पूर्ण गर्नको लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधि, भाषासँग सम्बन्धित रहेका लेख, रचना, शोधकार्य तथा पुस्तकहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न अध्याय रहेका छन् । पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय रहेको छ, जसमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, अध्ययनको औचित्य, अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू, शोधकार्यको उद्देश्य, सीमाङ्कन, पारिभाषिक शब्दावली र सारांश रहने छन् । दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ, जसमा सैद्धान्तिक पुनरावलोकन र प्रयोगिक पुनरावलोकन रहेको छ, साथै अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोगबारे पनि चर्चा गरिएको छ । यसका साथै समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र, भाषिक भेद र अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा अनुसन्धानको ढाँचा, नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलन

प्रक्रिया, अवधारणात्मक ढाँचा, नतिजा र छलफल, शोधपत्रको रूपरेखा र अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । चौथो अध्यायमा *द्वारा* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने लिङ्गगत, वर्गगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक स्वरूपको अध्ययन र सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौं अध्यायमा उपन्यासमा भएका पात्रहरूको उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत भाषिक प्रयोगको स्थितिको विश्लेषण गर्दै अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ भने छैटौं तथा अन्तिम अध्यायमा शोधकार्यको परिच्छेदगत निष्कर्ष र उपादेयता प्रस्तुत गर्दै र अन्त्यमा सन्दर्भ ग्रन्थसूची प्रस्तुत गरी प्रस्तुत शोधकार्यलाई पुरा गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको अन्त्यमा सन्दर्भ ग्रन्थसूची र व्यक्तिवृत्त प्रस्तुत गरी शोधकार्यलाई पूर्ण गरिएको छ ।

सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो अध्यायलाई शोधविधि शीर्षक राखिएको छ । जसमा गुणात्मक ढाँचा अपनाएर अनुसन्धान गर्ने क्रममा *द्वारा* शीर्षकको औपन्यासिक कृतिलाई समाजभाषिक अध्ययनको लागि छनोट गर्ने भनी नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलनअन्तर्गत प्राथमिक स्रोतका रूपमा *द्वारा* उपन्यास र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा कृतिसँग सम्बन्धित भएर लेखिएका लेख, समालोचना, पुस्तक, प्रतिवेदन आदिलाई संलग्न गरिएको छ । त्यसैगरी प्राथमिक वा द्वितीयक स्रोत अथवा दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै तथ्य सङ्कलनका साधन र तथ्य सङ्कलन र अवधारणात्मक ढाँचाको बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । अन्त्यमा शोधपत्रको रूपरेखा तथा यस अध्यायको सारांशसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चार

भौगोलिक आधारमा टुवरा उपन्यासको विश्लेषण

पृष्ठभूमि

भाषा विचार विनिमयको साधन तथा सामाजिक सम्पर्कको प्रभावशाली र महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । भाषाद्वारा विचार व्यक्त गर्ने काम मात्र हुँदैन, जीवन सञ्चारका सम्पूर्ण क्रियाकलाप पनि सञ्चालित हुन्छन् । मानवीय मनको अन्तर्भावनाहरू प्रकट गर्ने सरल माध्यम पनि भाषा नै हो । भाषा मानवीय वस्तु भएकाले नै आजका मानव समुदायले आफ्नो जीवन निर्वाह गर्न भाषाको प्रयोग गर्नु परेको छ । भाषा सामाजिक वस्तु भएको हुँदा सामाजिक उपसमूहहरूमा पाइने विविधताअनुरूप भाषामा पनि स्वाभाविक रूपमा विविधता जन्मन्छ । भाषा आर्जन गर्नु भनेको भाषाको बारेमा जान्नु नभई भाषिक सीपहरूका बारेमा जान्नु हो । यसैले भाषा व्यक्तिका लागि अपरिहार्य वस्तु हो । कुनै पनि आख्यानात्मक कृतिमा निहित भाषालाई प्रस्तुत गर्ने तरिकालाई नै भाषाशैली भन्न सकिन्छ । शैली कुनै पनि लेखकको आफ्नै निजी विशेषता हो । यस्तो विशेषताले नै कृतिको गुणवत्ता, रोचकता र मिठास थप्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसैले कुनै पनि कृतिलाई सफल बनाउनका लागि भाषाशैली अत्यावश्यक तत्त्व हो । समाजमा बोलिने भाषालाई त्यस समाजको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक कुराहरूले प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्दछ । कुनै पनि कृति (आख्यान) को भाषा स्तरीय, सम्प्रेषणीय, सरल, सहज, बोधगम्य र पर्यावरणअनुकूल हुनुपर्छ । यस अध्यायमा टुवरा उपन्यासका लेखक मनोज थारू 'अज्ञात'को सामान्य परिचयका साथै उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूद्वारा प्रयोग भएका भाषाको भौगोलिक आधारमा भाषिक अवस्थालाई आधार बनाएर संवादलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

लेखक र उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

नेपाली साहित्यका नवप्रतिभा मनोज थारूको जन्म वि.सं. २०३९ फागुन २८ गते भएको हो । मनोज चौधरीको साहित्यिक नाम मनोज थारू 'अज्ञात' हो । उनका बुबाको नाम शिखाराम महतो र आमाको नाम विक्रमीया थारू हो । उनको स्थायी ठेगाना भरतपुर महानगरपालिका वडा नं. २५, शुक्रनगर, चितवन हो । यिनको प्रकाशित कृतिहरूमा टुकी

(उपन्यास, २०७५) र *टुवरा* (उपन्यास, २०७९) रहेका छन् भने अनेकौं लेख, रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा फुटकर रूपमा प्रकशित रहेका छन् । पेसाले शिक्षक उनी उपन्यास लेखनका अतिरिक्त कथा, चित्रकारिता र पत्रकारितामा पनि क्रियाशील छन् । उनको *टुवरा* उपन्यासमा चितवनका थारूहरूको जीवनभोगाइलाई मार्मिक रूपमा उतारिएको छ । घरबार केही नभएर मुखियाको जग्गामा गएर काम गर्नुपर्दा विभिन्न प्रकारका मानसिक तनाव भेल्लुपर्ने, आफ्नो अभिभावक कोही नभएर देशको परिचयपत्रबाट बञ्चित हुनुपरेको, दुई व्यक्तिको मित्रता, स्त्री र पुरुषको प्रेम र नारीमाथि हुने यौन अत्याचारलाई पनि समेटिएको छ । यस उपन्यासमा सोभ्रासिधा मान्छेहरूले नै जेलको सजाय भोग्नुपरेको घटनालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस उपन्यासको आन्तरिक संरचनामा चार पृष्ठमा पृष्ठ सङ्ख्या उल्लेख नगरिए तापनि गणनीय नै रहेका छन् । त्यसपछि पृष्ठ सङ्ख्या पाँचबाट उपन्यास प्रारम्भ भएको छ । यो उपन्यास दुई सय सोह्र पृष्ठको आयतनमा विस्तारित रहेको छ । भित्री पृष्ठहरू उच्चस्तरीय वेटलेस कागजको प्रयोग गरी मुद्रित स्मार्ट साइजको आयाम लिएको यस उपन्यासको आवरण पृष्ठको माथि दाहिनेपट्टि काठेगाडाको चक्काको आधा चित्र र देब्रेपट्टि कुनामा हरियो पातको फोटो राखिएको छ भने त्यस मुनितिर ससाना बुट्यान, तराई क्षेत्रमा ससाना घर, परालको कुन्यु दिइएको छ । यसको मुनिपट्टि एकजनाले हलगोरुले जोत्दै गरेको चित्र रहेको छ भने त्यसको मुनिपट्टि उपन्यासको नाम र सानो अक्षरमा उपन्यासकारको नाम लेखिएको छ । तलपट्टि देब्रे हातले कोदालो समातेर जमिनमा टेकाएको र धोती मात्र लगाएको थारूजस्तो देखिने एउटा मानिस सोचमग्न भई उभिएको देखिन्छ । कोदालो अड्याएको जमिनमा केही मात्रामा झारहरू उम्रिएको देखिएको छ । चार रङ्गको आवरण पृष्ठ निककै आकर्षक देखिएको छ । पश्च आवरण पृष्ठमा सबैभन्दा माथि उपन्यासकारको फोटो, त्यसपछि लेखकको इमेल ठेगाना र त्यसको मुनिपट्टि उपन्यासभित्रकै एक अंश प्रस्तुत गरिएको छ भने त्यसभन्दा पनि मुनिपट्टि एउटा कोठामा नीलम कार्की निहारिकाको *टुवरा* उपन्यासको बारेमा प्रस्तुत सङ्क्षिप्त समीक्षा रहेको छ । सबैभन्दा तलपट्टि प्रकाशकको प्रतीक चिन्ह (लोगो) रहेको छ भने त्यसै चिन्हसँगै आइ.एस.बि.एन. नम्बर र मूल्य प्रस्तुत गरिएको छ । गणनीय पृष्ठ सुरु भएपछिको पहिलो पृष्ठमा विच भागमा उपन्यासको नाम, त्यसको तलपट्टि उपन्यासकारको नाम र सबैभन्दा तल प्रकाशकको प्रतीक चिन्ह रहेको छ ।

यस पृष्ठको पछाडिपट्टि उपन्यासको सङ्क्षिप्त विवरण र पृष्ठको पुछारमा कपिराइटसम्बन्धी सूचना रहेको छ । अर्को पृष्ठमा 'बाआमालाई' भनेर कृति (उपन्यास) लाई समर्पण गरिएको छ । त्यसको पछाडिपट्टि सादा पृष्ठ रहेको छ र त्यसपछि पृष्ठ पाँचवाट उपन्यासको प्रारम्भ 'खेस्रामान्छे' शीर्षक राखी सुरु भएको छ । यस शीर्षकभित्र 'हसुली गाउँ', 'मेलो', 'रातमा साथ', 'मैभारो', 'इलाका', 'गोठाली', 'मचानमा नाच', 'रक्तखेत', 'रमिता', 'बगरमा कहर', 'भुखला', 'छुटेको जिन्दगी', 'सकसको डगर', 'उपहासको नाउँ', 'बिहन', 'उठोनी', 'सिवाना', 'कल्पना', 'मृत्यु र मुक्ति', 'नवप्रभातको प्रताप' र 'हाइलाइटस्' गरी एक्काइसवटा उपशीर्षकहरूमा उपन्यास रचना भएको छ । यो नै यस उपन्यासको भौतिक स्वरूप हो ।

भौगोलिक आधारमा टुवरा उपन्यासको भाषिक अवस्था

टुवरा उपन्यासमा तराईको गाउँ हलेसीदेखि मधेसका विभिन्न ठाउँमा घटेका घटनाक्रमहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकार मनोज थारू 'अज्ञात'ले यस उपन्यासमा सरल, सहज र स्थानीय भौगोलिक परिवेशअनुसारका भाषाशैलीको प्रयोग गरे तापनि कैयौं ठाउँमा तराईको थारू समुदायको भाषा प्रयोग गरेका छन् । यस्ता भाषा बुझ्न कठिन भएको महसुस पाठकहरूलाई हुन्छ । उनको भाषा प्रयोगमा थारू र अङ्ग्रेजी भाषाका साथै स्थानीय व्यक्तिबोलीका शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा पात्रले बोल्ने भाषामा एकरूपता पाइँदैन । प्रस्तुत उपन्यासमा भौगोलिक आधारमा प्रयोग भएका भाषाका केही उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

यस टुवरा उपन्यासमा टुवरा नामको पात्रले विभिन्न स्थानमा बोल्दा भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा बोलिने स्थानीय भाषाहरू प्रकट भएका छन् । जस्तै : 'अरे महिला तँ सुतिहाल रात चलिजान लाग्यो रे । भोलि फेरि मेलोमा उँड्छस्' (पृ. १३) । 'अरे रातिराति के एहाँ नौटङ्की चलेछ रे ? म बोलेकोमा खु (खुब) हँसी उठेछ ? हा हा हा आब (अब) तँ भन् तरे - टुवरा' (पृ. १४) । 'अरे तैले त भन् अस्ति नै पेटभित्र थुनेको गोरु आजु बल्ल फुकाइस् रे' (पृ. १६) । 'ए जाँठा भोटे ! फार (फाली) लाऊलास् के भन्चु म । ऐलेसँ जोत्न जान्यो छैनस् र भन्चु का !' (पृ. १९) । 'के तौँहरू भगडा खोज्न आएछ इहाँ, एकलै-दुकलै देखेर हेपेको ? तौँहरू एकाएक आइज' (पृ. ४०) । 'अरे मौँ न खान्छुँ सुर्ती । तौँ खा, ओता जा' (पृ. ४५) । 'अरे महिला इयो त डरावना भयो रे । बौराहा खाला बौरिएछ आजु । देख् ता भिठमा (डिलमा) पानी ठेलेछ' (पृ. ७७) । 'हमारो मालिक दयालु थियो' (पृ. ८२) ।

यी संवादहरूमा नेपालको तराई क्षेत्रको भौगोलिक क्षेत्रानुरूपका शब्दहरू चलिजान, उड्छन्, हँसी, आब, कछु, आजु, भन्चु, तौं, इहाँ, मो, ओता, उरावना, ख्वाला, बौरिएछ, हमारोजस्ता भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

यस उपन्यासमा माहिला नामको पात्रले पनि उपन्यासमा देखाइएका पहाडी क्षेत्रको भौगोलिकता भल्किएको स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । जस्तै : 'अ मान्ठा ! टिउरा ! केना हास्छ यो मान्ठा, मध्यरातिहुँदो ? अर्काको निद गिजोल्छा गाँठे' (पृ. ११) । 'तौं रातकै यस्तो गर्छ । कुन निद मधेस भरेछा मों, हे भउमान्' (पृ. १२) । 'ला ला भो आवा । ताँ पनि मों जस्तो मों पानि तौं जस्तो, हामी दुबई उस्तो, भैगो हाउ । लो भन् ता ! तौं रातिराति केना हाँस्छ !' (पृ. १४), 'अ मान्ठा साँचो भान्छु मो । मुछड काकाले तोलाई मुया मान्छा होई, हुनेवाला ज्वाइँ भन्ठानेर होला' (पृ. २५) ।

उदाहरणमा उल्लिखित एक पात्र माहिला पहाडी क्षेत्रको तामाड समाजको एक प्रतिनिधि पात्र हुन् । उनको बोलीमा त्यस क्षेत्रको भौगोलिकता स्पष्ट रूपमा भल्किएको पाइन्छ । जस्तै : गिजोल्ने छ गाँठे, तौं पनि मो जस्तो मो पति तौं जस्तो, मुया मान्ठा, भन्ठानेर, होला आदि ।

यस टुवरा उपन्यासका एक पात्र कोइरीले बोलेका थारू भाषा स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । जस्तै : 'तोहरा घरमुखिया कहले रहनी, भुखलाको विघ्न दिह । विहन रखब ? इस्टेन्डरी ना हो विहनवा' (पृ. १४१) । 'ई मतिया जोनके मकाई छिटिहे उना जाई । अँ सडही कोहण बोणिक विहन छिट दिहे । मस्त हो जाई । विहन रखब न मर्दे' (पृ. १४२) । 'लो कौन बात नैखो । हम फिरसे आ जाइम्' (पृ. १४३) । 'बालु सँडे पथरा भी सैल हो जाई हो' (पृ. १४९) ।

उल्लिखित तीन पात्रहरूका साथै विभिन्न पात्रहरूले आआफ्नो भाषा प्रयोगको क्रममा त्यस क्षेत्रको भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै : 'जाँठा, हलो जोत्न हइन्छ नाक जोत्न आरच, मोर्छ कि क्या हो यो डिंगा ! हेर त ए टुवारा पछाडि' (पृ. १९), 'पल्टा, थेचार, हानँ पाँडे मुक्का बजा, आइले भुक्राइदे जाँठालाई' (पृ. ४१) । 'जेन्टलमेनले धम्क्याए पो धम्किन्छुँ हामी, मेन्टलमेनले धम्क्याएर कहाँ धम्किन्छुँ' (पृ. १९६), 'अरे कस्तो सड्हतिया (साथी) रे ? तँजस्तो सड्हतियाको शासन आयो भने त खु निक लाउँछ रे माहिला'

(पृ. १९८) । 'एक दिन बनारसमा बबुवा पनि यस्तै इस्टेन्डरी भएर तँसामु आउँछ रे'
(पृ. २०५) ।

माथिका सक्ष्यहरूमा केना, मान्ठा, निजोल्छ, गाँठे, भउमान्, आवा, मुचा, होई, तोहरा, पाँडे मुक्का, चाइन्जो, जेन्टलमेन, मेन्टलमेन, स्टेन्डरीजस्ता शब्दहरू उपन्यासमा प्रयुक्त तराई क्षेत्रका थारू समुदायका भाषिका हुन् । यस्ता शब्दहरूले उपन्यासलाई श्रुतिमधुर र सुललित बनाउन सफल भएको छ । यी उपन्यासमा प्रयोग भएका केही उदाहरण मात्र हुन् । *टवरा* उपन्यासमा लेखक मनोज थारू 'अज्ञात'ले नेपालको तराई तथा पहाडी क्षेत्रका थारू समुदायको भाषिकाको प्रयोग गरेका छन् भने तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको सम्मिश्रण गरेर कृतिको भाषिकालाई सुबोध्य तुल्याएका छन् ।

यस *टवरा* उपन्यासमा विभिन्न तत्सम शब्दको प्रयोग गरिएका छन् । जस्तै : नशा (पृ. ३१), पूर्णिमा (पृ. ६९), दृश्य (पृ. ७५), क्षितिज (पृ. ८८), ऋतु (पृ. ९९), प्रकृति, दृष्ट (पृ. ११०), नरभक्षी (पृ. १२०), शोषण (पृ. १२२), सङ्घर्ष (पृ. १९०) आदि । यस्तै विभिन्न स्थानमा तद्भव शब्दहरूको समेत प्रयोग भएको छ । जस्तै : निलो (पृ. १९), आँखा (पृ. २०), गिलास (पृ. ३२), लड्डु (४७), जयन्ती, आप (पृ. ४८), ओठ (पृ. ५५), बिँडी (पृ. ७१), भगवान् (पृ. ७५), सात (पृ. ७७), रसिलो, गुलियो (पृ. १३८), पैसा (पृ. १६६), दादा, कुकुर (पृ. १६७), रातो, निलो (पृ. १६८), सीतापुर, रामपुर, हसुलिया (पृ. १६९) आदि । यसैगरी उपन्यासमा पनि आगन्तुक शब्द तथा वाक्यको व्यापक प्रयोग भएका छन् । यसअन्तर्गत थारू भाषाको प्रशस्त मात्रामा प्रयोग भएको छ भने केही स्थानमा अङ्ग्रेजी भाषाको पनि प्रयोग भएको छ । थारू भाषाका केही उदाहरणहरू : सुत् हाली (पृ. १३), खोठ (पृ. ३५), हाथमा यरहेवा (पृ. ५०), काका रे कथि बात बगाई याजु ? (पृ. ६७), चिन्ता भिन कर (पृ. ७७), यते यापन बचवा क घउवामा (पृ. ८७), तोई माननही जउ यजुही बियाह करो न तो (पृ. १०१), जनी (पृ. १०९), आव इयो जागामा जरम हमार, करम तोहार (अब यो जगामा जन्म हाम्रो, कर्म तिम्रो) (पृ. १३३), लानाल होई एक महिनासे बेसी (पृ. १४४) आदि । यसरी नै अङ्ग्रेजीका केही उदाहरणहरू : हुटिड (४१), ग्यालिन (पृ. ६९), मोटरसाइकल (पृ. १०७), स्ट्यान्डर्ड (पृ. १११), पिगमेन्टवा, कङ्ग्राच (पृ. १४८), ट्राक्टर (पृ. १४९), टर्चलाइट (पृ. १९४) आदि ।

टुवरा उपन्यासमा विभिन्न स्थानमा अनुकरणात्मक शब्दहरूको समेत प्रयोग भएको छ । जस्तै : प्याट्टप्याट्ट (पृ. २१), गड्याडगुडुड (पृ. २७), तँछाडमछाड (पृ. २७), घुँकघुँक (पृ. २८), जच्याकजुरुक (पृ. ३९), घम्साघम्सी (पृ. ४०), फच्याकफुरुक (पृ. ५४), सच्याकभच्याक (पृ. ६०), ट्वारट्वार (पृ. ६२), फुत्रुकफुत्रुक, चुमुकचुमुक (पृ. ७३), गड्याडगुडुड, लल्याकलुलुक (पृ. ७७), कच्याककुचुक (पृ. १०४), उकुसमुकुस (पृ. १२४) आदि । यस्तै विभिन्न प्रकारका उखान तथा टुक्काहरूको समेत प्रयोग उपन्यासमा भएको छ । जस्तै : जहाँ रेखदेख त्यहाँ खेत, जहाँ फूलधुप तेहाँ बेत (पृ. ६४), नमारी बाँचे दैबले साँचे फेरि नाचम्ला (पृ. ७३), जस्मा केही पनि पाउने मोह हुँदैन ऊ जोगी हो, जसमा केही पाउने मोह हुन्छ ऊ भोगी हो (पृ. ७५), म कालो अक्षर भैसा बराबर मन्से के जानूँ (पृ. १७८) आदि । यसरी नै उपन्यासमा केही अशिष्ट शब्दको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : मुर्दार (पृ. १३), साला (पृ. १०६), जाँठा (पृ. १६४), बान (पृ. १७७), घुँई खाने, भेक्ने, तेरीमा (पृ. १७७) आदि । यस्ता अशिष्ट शब्दको प्रयोग भए तापनि प्रयोग गरिएको स्थानको संवादमा त्यस समाजमा यस्ता भाषा र शब्दहरूको प्रयोग सामान्य रूपमा चलिरहेको पाइन्छ ।

यस उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिकालाई हेर्दा तराईको थारू समुदायको भाषामा विभिन्न प्रकारका विविधता रहेको पाइन्छ, जसलाई माथिका कथन तथा वाक्यहरूले प्रमाणित गर्दछ ।

सारांश

अध्याय चारअन्तर्गत 'भौगोलिक आधारमा टुवरा उपन्यासको विश्लेषण' शीर्षक राखेर अध्ययन गरिएको छ । यस अध्यायमा सङ्क्षिप्त रूपमा लेखकको परिचयका साथै उपन्यासको संरचनागत व्याख्या गरिएको छ । यसका साथै भौगोलिक परिवेशले समेत भाषामा विभेद उत्पन्न गरेको उदाहरणसहित विश्लेषण गरिएको छ । यही आधारमा आधारित रहेर टुवरा उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाको भाषिक अवस्थाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । भौगोलिक आधारको भाषाशैली यस उपन्यासमा विषयवस्तु सुहाउँदो पात्र र स्थानअनुसारका शब्दहरू, उखानटुक्काका साथै स्थानीय भाषाको प्रयोग गरिएको छ । भौगोलिक आधारमा भाषाको अध्ययन गर्दा समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस भए तापनि केही स्थानमा समस्या देखिन्छ तर उपन्यासमा प्रयुक्त स्थान, समय र परिवेशअनुकूल भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ, भनी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्याय पाँच

पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण

द्वारा उपन्यासमा चालिसभन्दा बढी पात्रहरूको उपयोग गरिएको छ । तिनीहरूलाई लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुष पात्र, वर्गीय आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गमा तथा शैक्षिक आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रमा विभक्त गरिएको छ । उपन्यासमा उपयोग गरिएका यी तीन आधारका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषिकामा स्पष्ट रूपमा विभेद रहेको देख्न सकिन्छ । भाषिक दृष्टिले महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा विभेद रहेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ भने उच्च वर्गीय, मध्यम वर्गीय र निम्न वर्गीय पात्रहरूको भाषिक प्रयोगमा पनि स्पष्ट रूपमा विभेद रहेको पाउन सकिन्छ । यसका साथै शैक्षिक आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरूको भाषिक प्रयोगमा पनि विभेद रहेको कुरालाई उदाहरणसहित उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको व्याख्या र विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

लैङ्गिक आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण

द्वारा उपन्यासमा लैङ्गिक दृष्टिले महिला र पुरुष पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा पुरुष पात्रको बाहुल्यता रहेको छ भने महिला पात्र न्यून मात्रामा रहेका छन् । ती पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाका आधारमा उनीहरू महिला हुन् कि पुरुष पात्र हुन् भनेर स्पष्ट रूपमा थाहा पाउन सकिन्छ । यसो हुनुको मुख्य कारण उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषिकामा विभेद हुनुले नै हो । यहाँ यस उपन्यासमा उपयोग गरिएका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाको माध्यमबाट उनीहरूको लैङ्गिक आधारमा विश्लेषण गर्ने क्रममा भाषिक भेदलाई समेत निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

पुरुष पात्रहरू

द्वारा उपन्यासका प्रायः पुरुष पात्रहरूले तराई क्षेत्रको थारू समुदायको भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । पुरुषहरूको भाषामा रुखोपनाको प्रयोग र ठाडोपन भल्किन्छ । यस उपन्यासका पात्रहरूले पनि ठाडो, रुखो, आदेशात्मक, निरस र हेपाइका शब्दहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त केही पुरुष पात्रहरूद्वारा प्रयोग गरिएका केही भाषिक प्रयोगलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

यस उपन्यासका एक पुरुष पात्र मालिकले प्रयोग गरेका केही भाषिक अभिव्यक्तिका उदाहरणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

सुन टुवरा, एल्ले जोत्न जान्यो छैन भने अर्को हलि ले'राइज । हइन भने गतिलरी जोत्न भन् । ठगोको मलाई मन पर्देन का । कुरा बुभिनस् (पृ. १९), फेरि यस्तै तमासा हो भने लागोस् आफ्नो बाटो, मैले भन्द्याचु है टुवरा । सम्भा त्यसलाई (पृ. २०), हे भग्गु के देख्न पारो मेरो खेताँ, अनिष्ट हुनेभो का (पृ. २८), ए जाँठा हो क्यारेर बस्योचौँ याँ भन्चु काँ हिन् माथि टाडाँ (पृ. ६८), चाइन्जो खेती लार सकियो क'र । भोलि सहराँट मलाई लिन छोरा आउँदैच के (पृ. ६९) ।

उल्लिखित उदाहरणहरू मुखिया बाले प्रयोग गरेका भाषिक संवादहरू हुन् । जसमा यल्ले जोत्न जान्यो छैन, गतिलरी जोत्न भन्, मैले भन्द्याचु, ए जाँठाजस्ता शब्द पुरुष पात्रले प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

यस उपन्यासका अर्को एक पुरुष पात्रले प्रयोग गरेका केही भाषिक उदाहरणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

अ मान्ठा ! तेरो कन्डोले रातभरि सुत्ना दिन्ना थैट (पृ. १२), तौँ पन् त मौँलाई माइला भन्ना जान्दैना । तौँ भन् महिला भन्छ, जाँठा (पृ. १३), तौँइले बोटलाई राहात दिन्छस्, तेरो ससुराले हाम्रो पेटलाई । ज्वाइँससुरा क्या मिलेछ गाँठे (पृ. २४), तिम्हरू बाघ नजिकै पुगेर फक्यौँ नि ! हो त्यही बाघभन्दा उतापट्टि बौराहा खोलाको किनारमै हुनमुनिएको थिएँ म । साला फ्याउराहरूले मलाई लतारेर त्याँसम्म पुऱ्याका हुन् । त्यहाँसम्म घिसार्न भ्याउँदा नभ्याउँदै बाघ आएको हुनुपर्छ (पृ. १२०), पल्टा, थेचार, हानँ पाँडे मुक्का बजा, आइले भुक्राइदे जाँठालाई (पृ. ४१), अ मान्ठा । टिउरा । यात्रो खेतभरि अक्षता छिटेर भ्याउँदा दिन हिनिसक्छ थैट । मेलामा नाजाने (पृ. ४९), माइँले सिल्केनी हान्न जान्यो नि टिउरा, तौँ मात्रै हान्थ्यो नि (पृ. ५१) ।

माथि प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरूमा तेरो कण्डो, जाँठा, तेरो ससुरो, गाँठे, साला, फ्याउरोहरूले, पाँडे मुक्का बजा, आइले भुक्राइदे जाँठालाई, माइँले सिल्केनी हान्न जान्यो नि टिउराजस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । हाम्रो समाजमा यस्ता शब्दहरू पुरुषले प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

यस उपन्यासका पात्र भुसतिघेले प्रयोग गरेका केही भाषिक संवादका उदाहरणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

अरे तँ को हो रे, हमारो इलाकामा भेड-बयल चरहाउने ? अझ मेरै ठाउँमा बैठेर बन्सी (बल्छी) लगाउने, हुँह ! ओता जा, यौरी बात खाँइस हइनो (अरू कुरो खायस छैन) (पृ. ३९), छोड् छवडा ओ, म एकेलै काफी छुँ । तोंहरू घेर बना (पृ. ४०), बडा याराना छ रे तोंहरूमा, जस्तै कि महरूको इ छवडाहरू बीच बल्की जिगरा नाही छ हामीमा (पृ. ४२), 'अरे, के वाल् परेर हेरेछ तँ ? चल खेल्बाजी कर्न, यौरी बात खाइस हइनो' सालकाँठे भुसतिघेले सुर्ती पड्काउँदै भनेको थियो (पृ. ४४), अरे बन्सी लगाएर छोड रे, चल फटाकसे खलबाजी करौं । हामी खेलेर आएपछि बन्सीमा माछरी अट्केको हुन्छ । दु काम एके ठाम हँ (पृ. ४५) आदि ।

उपर्युक्त उद्धरणहरू सालकाँठे, भुसतिघेका संवाद हुन् । यहाँ प्रयोग भएका यौरी बात खाँइस हइनो, छोड् छवडा ओ, बडा याराना छ रे तोंहरूमा, जिगरा नाही छ हामीमा जस्ता शब्दहरू पुरुष पात्रहरूले प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

उपन्यासमा आएका विभिन्न पुरुष पात्रहरूले विभिन्न प्रसङ्ग र परिवेशमा प्रयोग गरेका केही भाषिक उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएका छन् :

अह ए केल्हिया ! ल यो गरामा छिटो बिउ फाल, हन के हेरेर बसेइच यो केटी भन्छु का (पृ. २६), पुछ्ताछ छोड अब । यी तीनलाई भेनमा हाल् । उही खानतलासी गरम्ला (पृ. ८२), यो मेरेकी हो कि क्या हो ! हँ केटाओ (पृ. १०७), हँ एक जागा छ । तेहाँ काम कर्न कठिन छ आजु त रात भैगएछ । भोलि बेहानै देख्न जाऊँला । तियो जमिनमा खु मिहिनेत गर्न सक्यो भने बहुत फसल दिन्छ (पृ. १३१), जेसुकै होस् । जेसुकै गर् । हाम्लाई मनलाको गर्नी हो । क्यार्चस् र तैँले (पृ. १६५), ए भुखला ! भानारामलाई भागनमा कस्सैले सकतैन भन्तिस् नि ? ल अब तेरो खुसीको दिन अउनेभो अब बाबुलाई आर्मीमा पठा । चाइन्जो, त्यो कसो छनोट नहोला (पृ. १९१) ।

दिइएका उदाहरणहरूमा आदेशात्मक, कठोर स्वभाव, दया नभएको घमण्डी प्रवृत्तिको रिसालुपना भल्किएको छ । जस्तै : छिटो बिउ फाल, हन के हेरेर बसेइच, यी

तीनलाई भेनमा हाल, यो मेरेकी हो कि क्या हो !, क्यार्चस् र तैले, अब बाबुलाई आर्मीमा पठा आदि पुरुष पात्रले प्रयोग गर्ने भाषाका केही नमुना हुन् ।

यसरी माथिका उदाहरणहरूलाई हेर्दा पुरुष पात्रको नै संवाद हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । यहाँ भान्जा, ज्वाइँ, ससुरा, पाँडे, जाता, छवाडा, याराना, जिगरा, बबुवा, मिलेछ, गाँठे, आर्मीमा पठाजस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा थारू समुदायको कथा उल्लेख भएकाले धेरै पात्रहरूको भाषा पनि थारू भाषिकातिरै ढल्केको देखिन्छ । यिनै पात्रहरूले उपन्यासको कथाभित्रको भाषिक पक्षलाई डोन्याउने काम गरेका छन् ।

महिला पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा महिला पात्रहरूको उपस्थिति कम रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा महिला पात्रहरूमा मालिकनी, केल्हिया, केल्हियाकी आमा, मोहरियाकी जनी, मुखियाकी जनी आदिको उपस्थिति रहेको देखिन्छ । महिलाहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा कोमलता, मिठासपूर्ण, मममायुक्त, स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसैले यिनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा कोमलता, नरमपना, मायालुपना र शिष्टतायुक्त हुने भएकाले महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषा हो भनेर स्पष्ट चिन्न सकिन्छ । यस उपन्यासका केही महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिकालाई निम्नानुसार उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

केल्हियाले अनुहारको हाउभाउ र हातको इसाराले 'खा माजासे वेरई फदिकई (कत्ति मिठो चरीको बोली)' भनी (पृ. ५४), ह खा मन परसई (अ एकदमै मनपर्छ); तोई हइने फदकले फेनि तोर मनवाक फदिकावा मन परसई (तिमी नबोले पनि तिम्रो मनले बोलेको मन पर्छ (पृ. ५५), काकीले केल्हियालाई हतारिएको आवाजमा रोदनका सिस्काले अह्वाउँदै भनेको सुनियो, 'हाली लगाऊ री बेटी, घउवामा सभ (छिटो लगाउ छोरी घाउहरूमा)', ... 'लेह, गोठघरवामा जा के लगोइह (यो लेऊ, गोठघरमा पुगेर लगाओ)' (पृ. ८७), केल्हियाले भनी, 'उतुरा परेम करसही मरके ? गोडाह कहके बीच उगरावामा छाडबही कि (त्यति धेरै प्रेम गछौँ मलाई ? लाटी भनेर बीच बाटोमै छोड्ने त होइन ?' (पृ. १०१) ।

माथिका उदाहरणहरूमा उपन्यासकी स्त्री पात्र कोल्हियाका केही संवादहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यी संवादहरूमा अपनत्व, मायालुपना, सम्झाउने पाराका सरस र सरल भाषाशैली, प्रेमिल शब्दहरूका साथै स्थानीय भाषिकाको स्पष्ट छनक देख्न सकिन्छ ।

भित्रबाट उसको जनी कोहाउँदै (गाली गर्दै) बाहिर आयो । ‘मरलमुर्दा, सन्धै मोद धोकेर आउँछ । घरवामा एगुठो (एक गेडो) चाउर न छ । माछा बेचेर सन्धै मोदमा कौडी सकाउँछ । बुढ बाप, नाबालक बेटा, हामी के खायो ? सुर्ता न छ । आज पनि भुखै रात गुजराउने भयो, मरलमुर्दा मोधरिया (जँड्याहा मुर्दार)” (पृ. १२५) ।

प्रस्तुत गरिएको उदाहरण मधोरीयाकी जनी (श्रीमती) को संवाद हो । ती संवादमा दयालु, उपदेशात्मक, कोमलता, सम्झाउने प्रकारको, सुर्ता गरिएको, भोकाएको भाव भल्किएको छ । उनले प्रयोग गरेका भाषामा थारू समुदायका शब्दहरू प्रयोग भएको प्रष्ट देखिन्छन् । जस्तै : नाही छ, गुजारीह, बचके रहीह, एगुठो चाउर न छ, कौडी, सुर्ता नछ आदि ।

विचरी, यी आमाछोरीको विजोग हुने भो । ए कसैले यिनोरलाई सम्झाओ न घरभित्र लैजाओ । याँ रमिता भओ के (पृ. ८३), लगत्तै अर्को जनीले केल्हियाको देखाउँदै कह्यो, ‘ऊ तोर (तिम्रो) जनी छ रे ?’ (पृ. १३०), केल्हिया पनि मेरो खुसीमा खुसी मिसाइरहेथियो (पृ. १३१), केहिल्याको आँखा ... । ऊको आँखा नाक दुवै सेकुरिएर इसारामै कहिरहेथियो, ‘भुख खुम्चाएर अनाज लम्ब्याउनुपर्छ अनिमात्रे हमारो दिनहरू चाँडै गुज्रन्छ । दिनहरू त धान र मानवालाको लागि मात्रे शुभदिन हो । ऊहरूको लागि दिन चाँडै नगुज्रोस् भन्ने लाग्छ । तर हामीजस्ताको लागि अशुभ लम्बेतान दिन चाँडै गुज्रेको जाति (पृ. १४०), इयो आइमाईले नजानेको काम के ह्वाला ! (पृ. १५३)

माथि दिइएका उदाहरणमा विचरी, आमाछोरी, कह्यो, तोर, जनी, ह्वाला, कहिरहेथियो, ऊहरूको, इयोजस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । यस्ता शब्दहरू प्रायः महिला (स्त्री) ले प्रयोग गर्ने हुनाले यी शब्द प्रयोग गर्ने पात्रहरू स्त्री लिङ्गी हुनु भनेर प्रस्ट हुन्छ ।

मनोज थारू ‘अज्ञात’ द्वारा लिखित *टुवरा* उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको लिङ्गगत रूपमा भाषिक प्रयोगलाई विश्लेषण गर्दा पुरुष पात्र र स्त्री पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा प्रस्ट

रूपमा फरक रहेको पाउँछौं । उपन्यासमा उपयोग भएका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययन, विश्लेषण गर्दा पुरुष र महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषालाई प्रष्ट रूपमा छुट्याउन सकिन्छ । पुरुष पात्रहरूको भाषाशैलीमा प्रायः आदेशात्मक, रिसालुपना, कठोर, घमण्डी प्रवृत्तिका देखिन्छन् केही पुरुष पात्रको दयालुपना, नरम, शिक्षित र मानक भाषाशैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसैगरी स्त्री पात्रको भाषाशैलीमा नम्रता, कोमलता, ममतायुक्त, मिठासयुक्त, सहयोगीपना झल्किएको देखिन्छ ।

तालिका १ : पात्रहरूको लिङ्गगत वर्गीकरण

पुरुष पात्र	महिला पात्र
माइला, मालिक, टुवरा, सुकइ, साहु, मुखिया, बबुवा, बाबु, नागरिकता दिने मान्छे, भूमिनन्द भूपति नारायण, हाकिम, कोइरी, बाजे, बुहाई, भगरमवा, भुसतिघ्रे, बर्दिधारी, जेलर, कन्सल्टेन्ट, विफला, केल्लियाका बा, पतिया, खेताला, बाउसे, नाइके, केटाहरू, गुरौं, प्रहरी, जवान, मालिकका छोरा, भुखला, सुकइ दादा	पतिया, बजेई, कहिल्या, मोहारिया, कोल्लियाकी आमा, मालकिन, खेताली, पतियाकी छोरी

स्रोत : टुवरा उपन्यास (२०७९) ।

वर्गगत पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

टुवरा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषालाई वर्गका आधारमा विश्लेषण गर्दा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका पात्रहरू रहेका छन् । उक्त पात्रहरूद्वारा प्रयोग गरिएका भाषिक स्थितिलाई छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकअन्तर्गत निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

उच्च वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

टुवरा उपन्यासमा मालिक, सुकइ, भूमिनन्द, भूपति नारायण र जमिन्दार बाजे आर्थिक दृष्टिले उच्च वर्गका रूपमा देखिएका छन् । ती पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक अभिव्यक्तिलाई उदाहरणका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

ए जाँठा भोटे ! फार लाउलास् के भन्नु मा एलेसँ जोत्न जान्यो छैनस् र भन्वु का !
 (पृ. १९) । घाम उदाउने र अस्ताउने दुवै मेरै खेतवाट नै त हो । काहाँ जान्छस् र तँहरू
 (पृ. २०) । अह ए केल्हिया ! ल यो गरामा छिटो बिउ फाल, हन के हेरेर बसेइच यो केटी
 भन्छु का (पृ. २६) । मालिकले ती भुइँमान्छेहरूसँग पलेटीमा बसेर खान हुँदैनथ्यो ।
 उनीहरूलाई त्यहाँ रमिता हेर्नु थियो कि भुइँमान्छेले भुइँमा बसेर कसरी खाँदा रहेछन्
 (पृ. ३२) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा यस उपन्यासको पात्र मालिकद्वारा प्रयोग गरिएका
 संवादहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यसमा मालिकले बोलेको भाषामा आएका जाँठा भोटे !,
 काहाँ जान्छस् र तँहरू, छिटो बिउ फाल् भन्ने शब्द तथा वाक्यहरूमा रिसालु स्वभाव
 भएको, दया र माया नभएको, अहम्पना भएको देखिन्छ भने भुइँमान्छेहरूसँग पलेटीमा
 बसेर खान हुँदैनथ्यो, उनीहरूलाई त्यहाँ रमिता हेर्नु थियो भन्ने वाक्यले उच्च वर्गको पात्र हो
 भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

इयो पनि मेरै जागा हो । इयो जागा कमायो भने तीन बरससम्मन अनाज आफैँ खा
 म माग्दैन (पृ. १३२), मेरो बन्जण जमिन आफ्नो खुनपसेना सिँचेर अनाज फलाउने
 बनाइदिन्छ त भइहाल्यो । तेरो मिहिनेतको फर तैँ खा भुखला (पृ. १५१) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा यस उपन्यासका पात्र सुकइद्वारा प्रयोग गरिएका
 संवादहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यसमा सुकइले बोलेका भाषामा आएका इयो पनि मेरै
 जागा हो, अनाज आफैँ खा म माग्दैन, तेरो मिहिनेतको फर तैँ खो भन्ने शब्द तथा वाक्यमा
 उसमा नरमपना र सहयोगी भावना रहेको देखिन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ ऊ उच्च वर्गको
 व्यक्ति हो ।

ती जमिन्दार बाजे फेरि बडो शोषक थिए । त्यहाँका थारूहरूलाई वर्ष दिन काममा
 जोताएर जौराधान दिने बेलामा आनाकानी गर्थे । कसैबाट त उल्टै पाउनुपर्ने हिसाब
 देखाइदिन्थे । कोहीकोही त भोको खोक्रिएको पेट थपथपाउँदै पाउ परेर रुन्थे (पृ. १२१) ।

उपलिखित उद्धरणमा उल्लेख गरिएका पात्र भक्तेले आफूलाई उच्च वर्गको ठानी
 आफूभन्दा तल्लोस्तर (निम्न वर्ग) का व्यक्तिहरूप्रति नराम्रो व्यवहार गर्ने, शोषक प्रवृत्तिको

देखिन्छ । यसरी उदाहरणमा दिइएको 'पाउ परेर रुन्थे' भन्ने संवादलाई हेर्दा ऊ उच्च वर्गको भए पनि कठोर, दया नभएको प्रकृतिको व्यक्ति रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

मध्यम वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

दुवरा उपन्यासमा मध्य वर्गका पात्रअन्तर्गत पतिया, बाजे, बजेइ, हाकिम, लिखनदास, बढीचारी, नागरिकता बनाइदिने मान्छे, भुसतिघ्रे बाजेको छोरा (मुखिया) आदि रहेका छन् । यस उपन्यासका मध्यम वर्गीय पात्रहरूले बोलेका भाषिकाका केही उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

ई मटिया जोतके मकाई छिटिहे । आ जाई । अँ सडँही कोहण बोणिक बिहन छिट दिहे । मस्त हो जाई । बिहन रख न मर्दे (पृ. १४२) । का बतियाई मुखला भाइ ! कलपसो देदिह दमवा । का दिक्कत बानी हो । टेन्सनवा मत लिह (पृ. १४३) । हाँ भुखला भाइ ! भाउजी पिगमेन्टवा यानी दुजीउक भइल बानी काड्रेस यानिकी बधाईबा हो मर्दे (प. १४८) । हम हाथमे ना थुकम्, तोहर हथवामे दमवा थम्हाइम् हो मर्दे (पृ. १४९) ।

माथि प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरू कोइरीले बोलेका वाक्यहरू हुन् । यी वाक्यहरू सबै थारू भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसलाई हेर्दा उनी शिक्षित, सहयोगी, दयालु, नरम र मिलनसार पात्रको रूपमा देखिन्छ । उनी आफ्नो काम आफै गर्ने र अरूलाई पनि सहयोग गर्ने र राम्रो सल्लाह दिने मध्यम वर्गीय पात्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

तेरीमा थारू, घुँइको बान ! साँध मिचेर आली लाँउचस् ? भेक्ने, ह्याँ होइह हुनुपर्ने साँध (पृ. १७६) । देख्लास् घुँइ तेरीमा भेक्ने थारू, म तेरो वाउको बे देखाउँछु । त राडाका बानले साँध मिच्ने, त्यसैमा बल देखाउने (पृ. १७७) । देखिस् ! ए घुँइ खाने थारू हिज खुब बल देखाथिस् नि ! अब देखाउलास् बल ! (पृ. १७९) ।

दिइएका उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्ने पात्रलाई मध्यम वर्गको रूपमा देखाइएको छ । उक्त पात्रले आफूभन्दा साना वर्गप्रति कठोर स्वभाव, हेपाहा प्रवृत्ति, धनको घमण्ड प्रस्तुत गर्दै अश्लील शब्दहरूको प्रयोग गरी गाली गर्ने स्वभाव भएको देखिन्छ ।

तिम्रो नागरिकता म बनाइदिन्छु तर पैसा लाग्छ (पृ. १८८) । थारूहरूको कागजमा यस्तै हो वाउभन्दा छोरा जेठो, आमाभन्दा छोरी जेठी । लोग्नेस्वास्नीमा भन् यो त सामान्य कुरा भो नि ! हा हा हा ... (पृ. १८९) ।

माथि आएका उदाहरणहरूमा प्रयोग भएको 'पैसा लाग्छ' भन्ने शब्दले आर्थिक अवस्था कमजोर भएको बुझिन्छ । थारूहरूको कागजमा यस्तै हो बाउभन्दा छोरा जेठो, आमाभन्दा छोरी जेठी । ... हा हा हा ... भन्ने वाक्यले हाकिम र लिखन्दासहरू मध्यम वर्गको परिवारको व्यक्ति भएको प्रष्ट हुन्छ । यी पात्रहरू शिक्षित भएकाले व्यवहारमा नराम्रो भए तापनि भाषिक शुद्धता रहेको पाइन्छ ।

छोड् छवडा ओ, म एकेलै काफी छुँ । तोंहरू घर बना (पृ. ४०) । छोड् रे छौँडा ओ उँ जिगरवाला मर्दाना हो (पृ. ४२) । तियो मेला मातुरै हो र । जिनारा छुनेको लागि कमाउने बेला पनि हो, बुभिराख् तियो दिन आइज रे हामी कुरेर बस्छुँ हँ, यौरी बात खाँइस हइनो (पृ. ४३), अरे, के वाल् परेर हेरेछ तँ ? (पृ. ४४) ।

माथि प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरूमा प्रयोग भएका छौँडा, जिगरा हुनेको लागि कमाउने बेला पनि हो, खाँइस हइनोजस्ता शब्द तथा वाक्यको प्रयोग प्रायः मध्यम वर्गीय व्यक्तिले गर्ने गर्दछन् र उक्त पात्र आर्थिक अवस्था कमजोर भएको मध्यम वर्गीय हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

ए त्यो त हेरेरै था पाइयो । भाला, गुलेली पनि रच नि त साथमा तिमोरु गैँडा मारन आ'का त हौ, हाम्लाई पनि था'छ (पृ. १०२) । भालाले कैँ जाल बुन्छ ! मामा सम्भेछस् हाम्लाई (पृ. १०३) । कल्लाई सोधेर घोंगी टिपिस् ? खोलामा घोंगी टिप्न पाइन्छ ? (पृ. १०४), साला थारू ! सरकारी मान्छेमाथि हात हाल्छस् ! ल खा, ला, मर, थारू घोंगी ... (पृ. १०६) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा प्रस्तुत कथनहरूमा प्रयोग गरेका वाक्यले सरकारी जागिर खाने मध्यम वर्गीय वर्दीधारी पात्रले प्रयोग गर्ने शब्दहरू हुन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ । यी भनाइहरूमा अशुद्धपन त्यति रहेको देखिँदैन ।

निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक विश्लेषण

टुवरा उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रहरूमा टुवरा, माहिला, केल्लिया, मोधरिया, भानाराम आदि रहेका छन् । यिनीहरूले निम्नस्तरकै जीवनशैली बिताइरहेका हुनाले उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा अस्पष्टता रहेको पाइन्छ । उनीहरूको जीवन सङ्घर्षमय भएको कारण उनीहरूले

बोलेको भाषामा कारुणिकता मिसिएको पाइन्छ । यस उपन्यासका निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक संवादलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अरे माहिला तँ सुतिहाल् रात चलिजान लाग्यो रे । भोलि फेरि मेलोमा उँड्छस् (पृ. १३) । अरे कहाँ त्यस्तो रे माहिला । काहाँ केल्हिया काहाँ हामी । जितुवा-हरूवा काहाँ मेल हुन्छ रे (पृ. १३) । बुढिया ! स्टेन्डरी भयो आब हमार घर (पृ. १११) । दादा, जाने कुनुह ठेकान छैन, जाहाँ जागा कमाउन पाउँछु, तेही बस्छु । घरठेकाना छैन हाम्रो । काम खोज्दै हिनेछु हामी (पृ. १२७) । अरे गाउँले हो ! बाढी आउँदै छ रे समान लिएर भागिहाल । अरे सुनेछ कि न सुनेछ रे ? (पृ. १२८) ।

टुवराको संवादहरूमा प्रयोग भएका भोलि फेरि मेलोमा उँड्छस्, जितुवा-हरूवा काहाँ मेल हुन्छ रे, जाहाँ जागा कमाउन पाउँछु, तेही बस्छु । घरठेकाना छैन हाम्रो । काम खोज्दै हिनेछु हामीजस्ता शब्दहरूको प्रयोगले उनी एक निम्न वर्गीय प्रतिनिधि पात्र हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । घरठेकाना छैन हाम्रो । काम खोज्दै हिनेछुजस्ता शब्दहरू निम्न वर्ग पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा हो ।

ताँ रातकै यस्तै गर्छा । कुन दिन मधेस भरेछ मों, हे भउमान् ' (पृ. १२) । अ मान्ठा इत्ति भात ल्याछा । कोले खाने, कोले हेने हाँ ? (पृ. २२) । मेरो पहाडिया साथीले चिल्लो धसेर भूमिन्द बाजेको पाउ मल्यो, काम पाइयो (पृ. १२१) ।

उपन्यासका एक पात्र माहिलाले बोलेको भाषालाई हेर्दा ऊ स्पष्ट रूपमा निम्न वर्गीय पात्र हो भन्ने बुझिन्छ । उसको भनाइमा आएका शब्द (वाक्य) हरू जस्तै : मधेस भरेछ मों, हे भउमान् कोले खाने, कोले हेने हाँ ?, पाउ मल्यो, काम पाइयो आदि शब्दले कामको खोजीमा हिँडेका र एक छाक टार्न गाढो भएको देखिन्छ । यस अवस्थाले ऊ निम्न वर्गीय पात्र रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

खानेकुरा नाही छ हामीसँग यहीं मोसरावामा रात गुजारीह (पृ. १२४) । के कर्ने त मुसाफिर । हामी गरिव मन्से, साहुको जागा कमइदिन्छु, ऊ भन धनी भइजान्छ (पृ. १२५) । जुन दिनदेखि खान पुग्दैन, समझ तेही दिनदेखि लोदर लाउन सुरु हुन्छ । घरी बाचा बिमार हुन्छ घरी बुढो बाप, घरी जनी, घरी मैले आफै पनि हामी त हैरान भएछु इयो जिनगीसँड (पृ. १२६) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा प्रयोग भएका शब्दहरू खानेकुरा नाही, साहुको जागा कमइदिन्छुं, जुन दिनदेखि खान पुग्दैन, हैरान भएछुं इयो जिनगीसँडजस्ता शब्द तथा वाक्यको प्रयोग गर्ने व्यक्ति निम्न वर्गीय पात्र हुन् ।

माथिका संवादहरूबाट वर्गीय रूपमा निम्नस्तर र निम्नशैलीको भाषिक प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनीहरूको संवादमा शुद्धपन पाउन सकिएको छैन र स्थानीय भाषिकाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनीहरूको संवादले यिनीहरू निम्न वर्गीय पात्र हुन् र यिनीहरूको स्थिति पनि निम्न स्तरकै छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

उपर्युक्त संवादहरूलाई अध्ययन गर्दा उच्च वर्गीय पात्रको भाषाशैली आफू समानको समूहमा सभ्य, शिष्ट, मानक र आदरार्थी हुन्छ भने आफूभन्दा निम्न वर्गका मानिसहरूप्रति हेपाइको दृष्टियुक्त र आदेशात्मक रहेको हुन्छ । यसै गरी मध्यम वर्गीय पात्रहरूको भाषाशैली मध्यम वर्गीय रहेको पाइयो भने उनीहरू कोमल, नरम र अरूसँग मिल्न सक्ने प्रकारको भाषाको प्रयोग गरेको पाइयो भने निम्न वर्गीय पात्रहरूको बोली अशुद्ध तथा अमानक, अस्पष्ट तथा अनादरवाची रहेको पाइयो । यसबाट स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ कि समाजमा भाषिक भेद रहेको हुन्छ ।

प्रस्तुत *टुवरा* उपन्यासका उच्च वर्गका पात्रहरूले निम्न वर्गका पात्रहरूप्रति हेपाइको दृष्टिकोण राख्नुका साथै आदेशात्मक भाषाको प्रयोग गरेका हुन्छन् । उनीहरूले आफू सरहको समुदायमा उच्च आदरार्थी भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यसैगरी मध्यम वर्गीय पात्रहरूको भाषाशैली कोमल, नरम र अरूसँग मिल्न सक्ने किसिमको प्रयोग गर्छन् भने निम्न वर्गीय पात्रहरूको बोली अशुद्ध तथा अमानक, अस्पष्ट तथा अनादरवाची रहेको पाइयो । यसबाट समाजमा भाषिक भेद रहेको प्रस्ट बुझ्न सकिन्छ ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गगत स्थितिलाई तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ :

तालिका २ : पात्रहरूको वर्गगत वर्गीकरण

उच्च वर्ग	मध्यम वर्ग	निम्न वर्ग
मालिक, सुकइ, बाबु, भूमिनन्द भूपति, नारायण	पतिया, हाकिम, कोइरी, बाजे, बजेई, नागरिकता बनाइदिने मान्छे, भुसतिघ्रे, बर्दिधारी	टुवारा, माहिला, कहिल्या, मोहारिया, बुहाई, भगरमवा

स्रोत : टुवारा उपन्यास (२०७९) ।

शैक्षिक आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण

भाषिक भेदको एक प्रमुख कारकतत्त्व शिक्षालाई पनि मानिन्छ । शिक्षित व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा र अशिक्षित व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा धेरै अन्तर भेटिन्छ । शिक्षित समाज र व्यक्तिले मानक, स्तरीय र शुद्ध भाषाको प्रयोग गर्दछन् भने अशिक्षित समाज र व्यक्तिले अशुद्ध, अमानक भाषिकाको प्रयोग गर्दछन् । घर, परिवार र समाजको वातावरणको कारणले पनि भाषामा फरकपन आउँछ । कुनै व्यक्ति निम्नस्तरमै भए तापनि उसले भाषिक वातावरणको कारणले स्तरीय भाषाको प्रयोग गर्न सक्छ । शिक्षित र अशिक्षित व्यक्तिले शब्द चयन, भाषिक उच्चारण, शैली र विषयवस्तु प्रतिपादन प्रक्रियामा स्पष्ट रूपमा भेद पाउन सकिन्छ । टुवारा उपन्यासमा शैक्षिक दृष्टिले शिक्षित र अशिक्षित वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादलाई उदाहरणको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

शिक्षित पात्रहरू

टुवारा उपन्यासमा शिक्षित पात्रहरू कम मात्रामा देखिन्छन् । जानेका, बुझेका, अरूलाई बुझाउन, सान्त्वना दिन, दुःख, पीडा भइरहेको समयमा माया, ममता र दया प्रकट गर्न सक्नु नै शिक्षित मानिसको चिनारी हो भने कुनै व्यक्ति शिक्षित भएर पनि घमण्ड गर्ने, अर्कालाई हेप्ने, दुःख दिने प्रवृत्तिका हुन्छन् । यस उपन्यासका शिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक अभिव्यक्तिहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

बिउ राख्छौ ? स्ट्यान्डर्ड छ हाउ विजन (पृ. १४१) । हाँ भुखला भाइ भउजी पिगमेन्टता यानी दुजीउक भइल लानी काड्रेस यानिकी वधाई वा हो मर्दे (पृ. १४८) ।

तिमी बेच्छु मात्र भन न म खरिददार ल्याइहाल्छु नि तिम्रो हातमा किन थुक्छु र ? तिम्रो हातमा थुक होइन पैसाको बुक थमाउँछु म (पृ. १४९) ।

उल्लिखित उदाहरणहरू कोइरीका संवादका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् । ती संवादहरूमा स्ट्यान्डर्ड, पिनामेन्टता, काइरेसजस्ता अङ्ग्रेजी शब्दहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । खरिदार ल्याइहाल्छु, पैसाको बुक थमाउँछुजस्ता शब्दको प्रयोगले पात्र शिक्षित व्यक्ति हो भन्ने स्पष्ट रूपमा बुझाउँछ ।

के नाम हो ? मैले तिम्रो नाम सोधेको हो ? अँ पूरा नाम भन (पृ. १७४), थारूहरूको कागजमा यस्तै हो बाउभन्दा छोरा जेठो, आमाभन्दा छोरी जेठी । लोग्नेस्वास्तीमा भन् यो त सामान्य कुरा भो नि ! हा हा हा ... (पृ. १८९), हमारो बबुवा भगरामवा उहरूको पढाउँथियो, सिखाउँथियो र आफू पनि खु पढ्थियो (पृ. १८९), जेन्टलमेनले धम्क्याए पो धम्किन्छुँ हामी, मेन्टलमेनले धम्क्याएर कहाँ धम्किन्छुँ (पृ. १९६) ।

माथिका उदाहरणहरूमा उल्लेख गरिएका वाक्यहरूमा आएका पढाउँथियो, जेन्टलमेन, सिखाउँथियो, मेन्टलमेनजस्ता शब्दहरूले ऊ एक पढेलेखेको शिक्षित वर्गको पात्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

अशिक्षित पात्रहरू

समाजमा रहने अशिक्षित वर्गका मानिसहरूमा शैक्षिक चेतना नभएका कारण उनीहरूको भाषिक प्रयोग अमानक र निम्न वर्गीय हुन्छ । यिनीहरूको भाषामा शिष्टता हुँदैन र आफूभन्दा सानालाई माया र ठूलालाई आदर, सत्कारयुक्त भाषाको प्रयोग गर्दैनन् । यिनीहरूको भाषाशैली पनि मिलेको हुँदैन भने भाषामा शुद्धता पनि हुँदैन । टुवरा उपन्यासका अशिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही संवादहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

हाथमा नथुक रे मर्दे को खरिदछ रे बालु ? (पृ. १४८), म कालो अक्षर भैसा बराबर मन्से के जानू ? (पृ. १७८), तेसलगतै बियाह दरता र बबुवाको जलमदरता पनि बनाएथियो । बिहाय दरता बनाउने बेलामा पनि ओस्तै भन्भेट बेहोर्नुप्यो हामी । तेहाँ पनि मेरो नाउँ अर्के प्यो भनेर पैसा खायो (पृ. १८९), इयो संबिधान ओबिधान हामीले जान्दैन बाजे । बस् हामीले साँवाधान फलाउन जानेछुँ (पृ. १९०), उ मुखियाको लागि हामी मुजिक सिसटेमभै भएछुँ जब मनलाए बजाउँछ मन नलाए उको मर्जी (पृ. १९६) ।

उल्लिखित वाक्य र शब्दहरूको आधारमा टुवरा अशिक्षित पात्र हुन् भन्ने कुरा भाषामा रहेको अशुद्धताले प्रस्ट्याउँछ । जस्तै : म कालो अक्षर भैसा बराबर मन्से, बिहाय, जलमदरता, इयो संविधान ओविधान, हामीले जान्दैन वाजे । वस् हामीले साँवाधान फलाउन जानेछुं (पृ. १९०), मुजिक सिसटेमजस्ता शब्दहरू शिक्षित व्यक्तिले बोल्दैनन् । यसरी भाषिक शुद्धता नभएकाले ऊ निम्न वर्गीय सामान्य पढलेखसमेत नभएको श्रमजीवी व्यक्ति हो भन्ने बुझिन्छ ।

देख्लास् हुँई, तेरीमा भेक्ने थारू म तेरो बाउको बे देखाउँचु । त राडाका वान साँध मिच्ने, त्यसैमा बल देखाउने ? पख्लास् ! तँलाई चिसो छिँडीको बास गराउँचु । अमिन बोलाएर जग्गा नपाउँचु केके न जग्गा किन्ने भको हेर न यस्को फुई (पृ. १७७) ।

माथिको उद्धरणको आधारमा बाजे अशिक्षित पात्र हुन् भन्ने कुरा उनले बोलेको भाषाले प्रस्ट्याउँछ । अशिक्षाका कारणले नै समाजमा द्वन्द्व हुने, भैभगडा पर्ने, अर्कालाई हेप्ने गरेको पाइन्छ ।

हे मुसाफिर तिमोरु के खायो ? खानावाना मकाई दाना छ भने देह । मेरो बाचा भुखो छ (पृ. १२५), ख्वालामा माछा मार्न गएपछि, ऊ पुलिस देख्यो भने समातिहाल्छ नत्र माछा बेचेर पनि गुजारा चलाउँथियो हामी । कि लसहन भाइ ? (पृ. १२६)

माथिका उद्धरणहरूबाट मोहरीया एक निम्न वर्गको अशिक्षित पात्र हो भनेर उसको भाषिका प्रयोगबाट बुझ्न सकिन्छ । अशिक्षित भएकै कारण अर्काको काम गरेर खानु परेको, केही नभए माछा मारेरै पनि छाक टार्ने आश राखेको पाइन्छ ।

अरे तँ को हो रे, हमारो इलाकामा भेड-बयल चरहाउने ? अझ मेरै ठाउँमा बैठेर बन्सी (बल्छी) लगाउने, हुँह ! ओता जा, यौरी बात खाँइस हइनो (अरू कुरो खायस छैन) (पृ. ३८), तौं हमारो साथमा गइस् भने, उँ इलाकामा फेनि तौं तहल्का मत्ताउन सकिहाल्छस् । तौंमा बहुत धेर जिगरा छ रे छौँडा (पृ. ४३) ।

माथिका उद्धरणहरूका आधारमा भुसतिघ्रे अशिक्षित पात्र हुन् भन्ने कुरा उनले बोलेको भाषामा रहेको अशुद्धताले प्रस्ट्याउँछ । जस्तै : भेड-बयल, बन्सी लगाउने, यौरी बात, छौँडाजस्ता शब्दहरूमा अशुद्धता भेटिन्छन् । यस्तो भाषा शिक्षित व्यक्तिले बोल्दैनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सारांश

यस अध्यायको शीर्षक 'पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण' राखिएको छ । यस अध्यायमा भौगोलिक आधारमा *टुवरा* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासमा विषयवस्तु सुहाउँदा पात्र र उपन्यासमा वर्णित नेपालको तराई क्षेत्रको समय र स्थानअनुसारको पद, पदावली, निपात, उखान टुक्काका साथै स्थानीय बोलीचालीको भाषा प्रयोग गरिएको छ । छोटोछोटा वाक्य र स्थानीय पद र पदावलीको प्रयोगबाट मिठासपूर्ण बनेको यस उपन्यासको भाषामा त्यस क्षेत्रमा प्रयोग हुने थारू, स्थानीय नेपाली भाषाका साथै कतैकतै अङ्ग्रेजी पद तथा पदावलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । जसले गर्दा उपन्यासमा स्थानीयपन भुल्कएको देखिन्छ । कतै वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ भने कतै संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरेर उपन्यासको कथालाई समान रूप (रैखिक गति) मा अगाडि बढाइएको पाइन्छ । भौगोलिक आधारमा भाषाको अध्ययन गर्दा समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस हुनका साथै स्थान र परिवेशअनुकूल रहेको पाइन्छ ।

अध्याय छ

सारांश, निष्कर्ष र उपादेयता

सारांश

प्रस्तुत अध्ययनको अध्याय एकमा शोधपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, अध्ययनको औचित्य र सीमाङ्कनलाई समावेश गरिएको छ। अध्याय दुईमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक पुनरावलोकनको समीक्षा गरिएको छ। सैद्धान्तिक अवधारणाअन्तर्गत सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि, समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र र भाषिक भेदलाई समावेश गरिएको छ। यस्तै भाषाको सामाजिक भेदअन्तर्गत लैङ्गिक भेद, वर्गीय भेद र शैक्षिक भेदको चर्चा गरिएको छ। एउटै समाजभित्र आआफ्ना परम्परा र मान्यतामा आधारित रहेर बस्दा तिनको बोलीमा पृथकीकरण रहन्छ। यही नै भाषिक विविधता हो। समाजमा भाषिकामा भेद पैदा हुने प्रमुख कारणहरूमा समुदायका लिङ्गगत, वर्गगत र पेसागत आदि रहेका हुन्छन्। यिनकै चर्चा यस अध्यायमा गरिएको छ र अन्त्यमा अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरिएको छ। अध्याय तीनमा अनुसन्धानका सिलसिलामा प्रयोग गरिएका शोधविधि तथा अध्ययन प्रक्रियालाई प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा अनुसन्धानको ढाँचा, नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलनको स्रोत रहेका छन् भने अन्त्यमा अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरिएको छ। अध्याय चारमा सामग्री सङ्कलनबाट प्राप्त तथ्यहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ। भौगोलिक बनोटका आधारले भाषालाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने कुराको चर्चा पनि गरिएको छ। अध्याय पाँचमा यस उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने लैङ्गिक, वर्गीय र शैक्षिक आधारमा भाषिक विश्लेषणको चर्चा गरिएको छ। पात्रहरूको भाषिक प्रयोगमा विविधता रहेको पाइन्छ। लैङ्गिक आधारमा यस उपन्यासका पुरुष पात्र र महिला पात्रले प्रयोग गरेको भाषामा पनि भिन्नता पाउन सकिन्छ। यस्तै शैक्षिक आधारमा पनि भाषिक प्रयोगमा भिन्नता रहेको देखिन्छ। यस उपन्यासका पात्रहरू कुनै शिक्षित छन् भने कुनै अशिक्षित रहेका छन्। यसैले यिनीहरूको भाषा प्रयोगमा पनि भाषिक भेद पाउन सकिन्छ। अध्याय छ शोधकार्यको अन्तिम अध्याय हो। यस अध्यायमा अघिल्ला पाँच अध्यायहरूको सारांश, निष्कर्ष र उपादेयतालाई उल्लेख गर्दै सुझावहरू पनि उल्लेख गरिएको छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधशीर्षक मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *टुवरा* (२०७९) उपन्यासमा नेपालको तराई क्षेत्रको ग्रामीण थारू परिवेशको बोलीचाली, रहनसहन बढी मात्रामा रहेको पाइन्छ। यस उपन्यासमा थारू समुदायको गरिवीलाई यथार्थपरक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ। उनीहरूले विहान, बेलुकाको छाक टार्न मालिकको खेतमा काम गर्नुपर्ने अन्यथा भोकै बस्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिलाई प्रस्तुत उपन्यासमा समेटिएको छ। यस उपन्यासमा टुहुरो भएकाले सानै उमेरदेखि मालिकको खेतबारीमा काम गर्दै हुर्केको केटोको जीवन सङ्घर्षमै बितेको, टुहुरो भएकै कारण देशको नागरिकता बनाउन समस्या परेको, अर्काको खेतमा काम गरेर खाने निम्नस्तरको भएकाले सबैबाट हेपिनु परेको, देशलाई परिवर्तन गर्नुपर्छ भनी जनयुद्धमा लागेको, हामीले पनि शान्तिको सास फेर्न पाउँछौं कि भन्दाभन्दै सबै कुराबाट टुहुरो भएको टुवराको जीवनको अन्त्य भएको छ। यसरी उपन्यासको कथानकले पाठकलाई दुःखद, मार्मिक र भावुक बनाउन बाध्य पारेको छ। यस उपन्यासमा भाषा चयनमा सरल, सहज रहे तापनि तराई क्षेत्रको थारू जातिको भाषा बुझ्न कठिन देखिन्छ। तर पनि उपन्यासकारले थारू भाषाका साथै केही अप्ठेरा शब्दहरूलाई अर्थ खुलाएकाले केही सहज बनेको देखिन्छ। उपन्यासमा उपयोग भएका पात्रहरू उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका रहेका छन्। उनीहरूको रहनसहन, लवाइखवाइ; तिनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा फरकपन पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि उपन्यासकारले तराई क्षेत्रको हसुलिया, धुरिया, टिकुलिया, कहरिया, सीतापुर, रामपुर, बौराहा खोला, राकश खोला, बनार हुँदै नाहिरीलेलसम्मको भाषिक परिवेशलाई समेटेका छन्। त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरू यातायातको असुविधा र शिक्षाको पहुँचबाट टाढा रहनुपरेको देखिन्छ। त्यहाँका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा स्थानीय भाषिकाको प्रयोग बढी मात्रामा गरेको पाइन्छ।

यस उपन्यासमा महिला पात्रहरूको तुलनामा पुरुष पात्रहरू धेरै रहेको र लैङ्गिक रूपमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता रहेको पाउन सकिन्छ। वर्गीय असमानता तथा उच्च र मध्यम वर्गका पात्रहरूको तुलनामा निम्न वर्गका पात्रहरू बढी रहेका र उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषामा विविधता पाउन सकिन्छ। उच्च वर्गका पात्रहरू कठोर स्वभाव, अश्लील भाषा प्रयोग गरेका छन् भने निम्न वर्गका पात्रले अशुद्ध, अमानक

भाषा प्रयोग गरेका छन् । मध्यम वर्गका पात्रले मध्यम खालको भाषाको प्रयोग गरेका छन् । शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासमा शिक्षित र अशिक्षित दुवै किसिमका पात्रहरूको चयन गरिएको पाइन्छ । उपन्यासमा शिक्षितभन्दा अशिक्षित पात्रहरूको बाहुल्यता रहेको छ । अशिक्षित पात्रहरूले अमानक भाषाको प्रयोग गरेका छन् भने केही अङ्ग्रेजी शब्दहरू मिसाएर बोल्ने, शुद्ध र मानक भाषा बोल्ने, सहयोगी र नरम स्वभावका शिक्षित पात्रहरूको चयन गरिएका छन् । अशिक्षित पात्रहरू लेखन तथा पढ्न नजानेका, अर्काको खेतबारीमा काम गरेर जीवन धान्न बाध्य रहेका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा यस उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषा कुनै लामालामा तथा कतै छोटोछोटा वाक्यहरू वर्णनात्मक र संवादात्मक स्वरूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यी पात्रहरूले सरल, मिश्र र संयुक्त सबै प्रकारका वाक्यहरूको प्रयोग गरेका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा यस उपन्यासमा स्थानीय भाषाको बढी मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

उपादेयता

कुनै पनि कृतिको समाजभाषिक अध्ययन गर्नाले विद्यार्थीहरूको समाजमा बोलिने भाषाको बारेमा ज्ञानार्जन हुन्छ । यसले कुनै पनि भाषाको बारेमा प्राप्त गरेको ज्ञानलाई चिरस्थायी र प्रभावकारी बनाउँछ, भन्ने जानकारी शिक्षक, विषय विशेषज्ञ, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माताका साथै अन्य अनुसन्धानकर्ताहरूलाई समेत उनीहरूको आफ्नो क्षेत्रमा गरिने कार्यमा सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

मनोज थारू 'अज्ञात'द्वारा लिखित *टुवरा* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरेर तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यको आफ्नो छुट्टै उपयोगिताहरू रहेका छन् । यसका शोधकार्यको उपयोगिताहरूलाई नीतिगत तह तथा प्रयोगगत गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

नीतिगत तह

यसअन्तर्गत यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनले आगामी दिनमा अन्य कृतिको वस्तुपरक अध्ययन गर्नको लागि सहयोग पुऱ्याउँछ । उपन्यासमा भाषाको लिङ्गगत, उमेरगत, वर्गगत र शैक्षिक आधारमा भाषाको अध्ययन गरिने हुँदा भाषाशिक्षणका विद्यार्थीहरूका लागि अति उपयोगी हुन्छ । शिक्षक तथा विद्यार्थीलाई समाज भाषाविज्ञानको

परिचय, सिद्धान्त र क्षेत्रबारे जानकारी दिन सहयोग गर्छ । कुनै कृतिको भाषिक मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसले पूर्वकार्यको पुनारावलोकन गर्न सहयोग पुग्छ, भने शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो कमजोरी पत्ता लगाउनसमेत मद्दत गर्दछ ।

प्रयोगगत तह

यसअन्तर्गत यस अध्ययनले भविष्यमा यस शोधशीर्षकसँग सम्बन्धित रही शोध तथा अनुसन्धान गर्न चाहने शोधार्थीलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नेछ । यस अध्ययनले शोधनिर्देशकलाई समेत शोधपत्रको बारेमा मूल्याङ्कन गर्न सक्नेछ, भने यस शोधसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूले यसको सहयोग लिई पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माण गर्न, कृतिभिन्न रहेका भाषाको सुधार गर्न मद्दत पुग्नेछ । यस्तै समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, शैक्षिक अवस्था र पेसाका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नुका साथै कृतिभिन्न रहेका समाजको सकारात्मक तथा नकारात्मक कुराहरूको अध्ययन गरी समाज सुधार गर्न मद्दत पुग्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, कविता (२०७८), *कर्नाली ब्लुज उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, बिन्दा (२०६९), *बलामी भाषाको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- काफ्ले, बालकुमारी (२०७५), *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७४), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- पाल, कविता (२०७५), *मयूर टाइम्स उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- पौडेल, प्रतिमा (२०७८), *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।
- पौडेल, माधवप्रसाद र महेन्द्रसिंह धामी (२०७६), *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : इन्टेलेक्चुअल्ज् बुक प्यालेस ।
- प्याकुरेल, रञ्जनाकुमारी (२०७९), *मुगलान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- बराल, सुष्माकुमारी (२०७४), *करोडौँ कस्तुरी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- भण्डारी, पारसमणि (२०६८), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- भण्डारी, पारसमणि र पौड्याल, सालिकराम (२०७२), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, पार्वती (२०७५), *तादी किनारको गीत उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।

शर्मा, सपना (२०७८), *सइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।

सुवेदी, विश्वचन्द्र (२०६९), *भोक र भित्ताहरू उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।

व्यक्तिवृत्त

नाम : अनिता थापा
जन्ममिति : २०५१।०६।२८
जन्मस्थान : भिमाद, तनहुँ
बाबुको नाम : धनबहादुर थापा
आमाको नाम : सुकमाया थापा
पतिको नाम : ओमबहादुर थापा
राष्ट्रियता : नेपाली
लिङ्ग : महिला
धर्म : हिन्दु
वैवाहिक स्थिति : विवाहित
भाषाज्ञान : नेपाली, मगर र अङ्ग्रेजी
रुचि : अध्ययन, भ्रमण र समाजसेवा
कार्य : अध्ययन
स्थायी ठेगाना : नयाँगाउँ-१५, पोखरा
सम्पर्क : ९७६२७५०५१८

शैक्षिक योग्यता

क्र.सं.	तह	अध्ययन गरेको संस्था	उत्तीर्ण वर्ष	श्रेणी
१	स्नातकोत्तर	सप्तगण्डकी क्याम्पस, भरतपुर		अध्ययनरत
२	स्नातक	सहिद स्मारक कलेज, शारदानगर	२०७३	द्वितीय
३	दश जोड दुई	सहिद स्मारक कलेज, शारदानगर	२०७०	द्वितीय
४	प्रवेशिका	श्री मातृभूमि मा.वि., स्याङ्जा	२०६७	द्वितीय